ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Θ. ΣΑΚΑΛΗ

ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ

Ι. ΕΠΤΑ ΕΠΙ ΘΗΒΑΣ

Από παλιά είχαμε την επιθυμία να ασχοληθούμε με την αναθεώρηση του κειμένου του Αισχύλου και να δοκιμάσουμε συνάμα νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, κυρίως σ' εκείνα τα χωρία, στα οποία, όπως πιστεύουμε, η μακροχρόνια παράδοση έχει αφήσει βαθιά τα ίχνη της παραμορφωτικής της επενέργειας.

Η διδασκαλία των *Περσῶν* στο Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων και με την ευκαιρία αυτής η προσεκτική μελέτη και συγκριτική αξιολόγηση, για τους διδακτικούς μας σκοπούς, και των άλλων τραγωδιών του ποιητή, μας εμπέδωσαν την πεποίθηση ότι το κείμενο του ποιητή, παρά τις μακροχρόνιες προσπάθειες ικανών φιλολόγων, ακόμη νοσεί και, κατά συνέπεια, ότι οι καθιερωμένες ερμηνευτικές απόψεις, όχι μόνο στα αμφιλεγόμενα από κριτική άποψη χωρία αλλά και σε ορισμένα θεωρούμενα υγιή, πρέπει να αναθεωρηθούν.

Η οπτική μέσα από την οποία ερμήνευσαμε ορισμένα χωρία — και θέσαμε ανάλογα προβλήματα — από τους *Πέρσες* του Αισχύλου είδαμε ότι ως φιλολογική μέθοδος πρέπει αναγκαστικά και αναπόδραστα να εφαρμοσθεί στη σπουδή και των άλλων δραμάτων, και ιδιαίτερα των *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας*. Με την πρόοδο της μελέτης διαπιστώσαμε με συγκίνηση ότι ο Αισχύλος όχι μόνο είναι ένας 'ομηρικός', ποιητής, όπως πολύ σωστά τον ονόμασε ο A. Sideras στην αξιόλογη μελέτη του 'Aeschylus Homericus', αλλά αναδεικνύεται 'ομηρικότατος', τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο.

Με τους *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* ξεκινούμε μια προσπάθεια για κριτική και ερμηνευτική αποκατάσταση αρκετών χωρίων από όλες τις τραγωδίες του ποιητή. Τα στοιχεία που έχουμε συγκεντρώσει μας ενθαρρύνουν να ομολογήσουμε ότι τα κείμενα των αρχαίων τραγικών χρειάζονται επανεξέταση, κυρίως από άποψη κριτική, γιατί διαφορετικά οι ερμηνευτικές προσπάθειες που, ελπίζουμε με την ίδια αυταπάρνηση και σπατάλη δυνάμεων όπως ως τα τώρα, περιμένουν τους κλασικούς φιλολόγους του μέλλοντος, θα εί-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ναι μεγαλοπρεπή 'χτίσματα στην άμμο' ή ακριβά νομίσματα χωρίς κανένα πραγματικό αντίκρυσμα.

στ. 224-25

πειθαρχία γάρ ἐστι τῆς εὐπραξίας
μήτηρ γυνὴ σωτῆρος· ὧδ' ἔχει λόγος.

Το πολυσυζητημένο αυτό χωρίο από το Α' Επεισόδιο της τραγωδίας, παρά τις προσπάθειες για θεραπεία του[1], νομίζουμε ότι ακόμη νοσεί. Όλοι σχεδόν οι κριτικοί και μελετητές της τραγωδίας, ακόμη κι εκείνοι που φαίνεται να συμβιβάζονται με κάποια από τις προτεινόμενες λύσεις, εκδηλώνουν έναν εμφανή σκεπτικισμό σχετικά με την ορθότητά του και την ευστοχία του νοήματος που υποβάλλει.

Ήδη στην αρχαιότητα η επικρατούσα αντίληψη ήταν ότι στο *γυνὴ σωτῆρος* εννοείται *γυνὴ Διὸς Σωτῆρος*[2]. Η αντίληψη αυτή φαίνεται πως είναι περισσότερο κοινή και στη νεότερη έρευνα, η οποία υιοθετεί την άποψη ότι εδώ υπάρχει μια γενεαλογία και προσωποποίηση αφηρημένων εννοιών, όπως συμβαίνει και με άλλες παρόμοιες έννοιες. Ο Ζωμαρίδης, που αναφέρει το αρχαίο σχόλιο 'γυνὴ Διὸς Σωτῆρος', σημειώνει: 'ἡ πειθαρχία οὖσα συνεζευγμένη τῷ Διὶ ἔχει τέκνον τὴν εὐπραξίαν'. Με βάση το αρχαίο σχόλιο και ο Verrall μιλάει για 'θεὸ Σωτῆρα', αλλά δεν θεωρεί απαραίτητο να ταυτίσουμε το *Σωτὴρ* με το *Ζεύς*. Και ο Rose στο αξιόλογο υπόμνημά του μεταφράζει το *γυνὴ σωτῆρος* ως 'σύζυγος της σωτηρίας' και δέχεται ότι εδώ υπολανθάνει το όνομα *Σωτήρ*, σύμφωνα με την ελληνική μυθολογία[3]. Τη δυνατότητα με το *σωτῆρος* να εννοείται ο *Ζεὺς Σωτὴρ* ή μια θεότητα ανεξάρτητη αντιμετωπίζει και η Lupaș.

Σωστότερη θέση σε σύγκριση με τους παραπάνω παίρνουν στο θέμα αυτό όσοι αναφέρουν τη γενική *σωτῆρος* στο προηγούμενο ουσιαστικό *εὐπραξίας*[4]. Ο Paley, που δέχεται τη διόρθωση του *γυνὴ* σε *γονῆς*, όπως την πρότεινε ο Hermann, αποδίδει στη φράση *γονῆς σωτῆρος* το νόημα 'σωτήριο βλαστάρι (απόγονος)'. Και η Lupaș δεν αισθάνεται κώλυμα να δε-

---

1. Βλ. σχετικά, Daw, Repert. 28, Wecklein, (Appendix), Hermann, Adnotat. 2, 287, Scholefield ad loc.

2. Βλ. τα αρχαία Σχόλια (Smith), 225 b: *γυνὴ· λείπει Διός*, 225 e: *σωτῆρος· τοῦ Διός*, 225 f: *σωτῆρος· τοῦ Διός*.

3. Ο Rose υποστηρίζει ότι οι παροιμιακές ρήσεις ευνοούν τη χρήση τέτοιων γενεαλογικών σχημάτων από τη μυθολογία και παραπέμπει στο λεξικό του Φωτίου, s.v. *Πραξιδίκη*, και στον Φίλωνα τον Ιουδαίο, *Χερ.* 14, για σχετικά παραδείγματα.

4. Ήδη στην αρχαιότητα είχε προβληθεί και αυτή η άποψη· βλ. Σχόλιο 224 c...*Πάνυ εὐφυῶς ὁ Αἰσχύλος τὴν πειθαρχίαν γυναῖκα ὠνόμασε μητέρα τῆς εὐπραξίας τῆς σωτῆρος, λέγων ἡ πειθαρχία γυνή ἐστι μήτηρ τῆς σωτῆρος εὐπραξίας.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χθεί ότι το *σωτῆρος* συμφωνεί με το *εὐπραξίας*, όμως τώρα θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεση να προτιμήσουμε τη διόρθωση *γύναι* του Τρικλίνιου. Τελευταία, στη σχολιασμένη έκδοση των *Ἑπτά*, ο Hutchinson αμφισβητεί έντονα την αναφορά του *σωτῆρος* στο Δία, γιατί δεν βρίσκει πουθενά κάποια αφηρημένη έννοια να προσωποποιείται και να γίνεται σύζυγος του Δία ή κάποιας άλλης αφηρημένης έννοιας. Και ο Hutchinson αποφαίνεται ότι είναι πιθανότερο το *σωτῆρος* να χαρακτηρίζει το *εὐπραξίας* του προηγούμενου στίχου.

Ως ενδιάμεση πρέπει να χαρακτηρισθεί η θέση που παίρνουν απέναντι στο θέμα αυτό ορισμένοι άλλοι φιλόλογοι, που εννοούν τη γενική *σωτῆρος* ως ταυτόσημη της γενικής *σωτηρίας*[1], ανεξάρτητα από τη γνώμη τους σχετικά με την ορθότητα ή μη του παραδεδομένου *γυνή*. Ο Wilamowitz, ο οποίος για τον τύπο *γυνή* σημειώνει: haud iniuria, προσθέτει: σωτήρ eadem vi legitur 826 ubi *σωτηρία* expectatur. oboedientia parit felicitatem (εὐεστὼ 187), consors salutis[2]. Ο Benardete στο άρθρο του, το σχετικό με τον 'αντιφεμινισμό' του Ετεοκλή, υποστηρίζει ότι ο ήρωας παρεμβαίνει με τέτοια λόγια, για να επανορθώσει αυτά που είπε παραπάνω εναντίον των γυναικών. Προκατειλημμένος από τη δογματική του άποψη ο Benardete καταλήγει ότι ο Ετεοκλής διαστρέφει την ελληνική γλώσσα και αντί θηλυκού χρησιμοποιεί αρσενικό όνομα: η πειθαρχία είναι *μήτηρ* της επιτυχίας και *γυνή* της σωτηρίας (*σωτήρ* = *σωτηρία*)[3].

Ανάλογη είναι και η μετάφραση του Mazon (ο οποίος υιοθετεί στο κείμενό του τη διόρθωση *γύναι*): 'η πειθαρχία είναι μητέρα της επιτυχίας, η οποία μόνη, γυναίκες μου, εγγυάται τη σωτηρία'.

Ώστε, αν δεχθούμε ως σωστό το κείμενο που παραδίδουν τα χειρόγραφα, η έννοια που διαφαίνεται στο χωρίο είναι οπωσδήποτε αυτή που έχουν αποδεχθεί οι φιλόλογοι τους οποίους αναφέραμε πιο πάνω: ότι δηλ. η πειθαρχία είναι μητέρα της ευτυχίας (επιτυχίας), γυναίκα του σωτήρα (Διός) — ή, έστω, της σωτηρίας. Με την πρώτη κιόλας ματιά φαίνεται ότι το νόημα αυτό είναι αδύναμο και ταραγμένο. Ιδιαίτερα αυθαίρετη φαίνεται η απόδοση του *σωτῆρος* με το ουσιαστικό 'σωτηρίας'[4]. Αλλά και η αναφορά του *σωτῆρος* στο *εὐπραξίας*[5], αν και είναι σωστή και αναγκαία, δεν αρκεί για να θεραπεύσει την όλη ακαταστασία, αφού και πάλι ο τύπος *γυ-*

1. Και αυτήν την εκδοχή καλύπτουν τα αρχαία Σχόλια, 225 g: *σωτῆρος*: *τῆς σωστικῆς*, και, κάπως περίεργα, 225 d: *γυνή*: *μήτηρ σωτηρίας*.

2. Σ' αυτήν τη λεπτομέρεια συμφωνεί και ο Rose ad loc.

3. Ακολουθώντας τον Benardete και η Lupaş δεν αρνείται αυτό το ενδεχόμενο.

4. Και ο West, στην πρόσφατη έκδοση του Αισχύλου, γράφει *γυνὴ Σωτῆρος*.

5. Δυο παραδείγματα από τους κλασικούς χρόνους ενισχύουν αυτή τη σχέση: Σοφ. *Ἀντ.* 675 *τῶν δ' ὀρθουμένων / σῴζει τὰ πολλὰ σώμαθ' ἡ πειθαρχία*, Ξεν. *Ἀπ.* 3.3.10 *τὸ πείθεσθαι σωτηριώτερον αὐτοῖς*.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νή αφήνει ανυπέρβλητα εμπόδια όσον αφορά το ύφος του ποιητή και το ήθος του Ετεοκλή.

Είμαστε πεπεισμένος ότι ο τύπος *γυνή* των χειρογράφων νοσεί, πράγμα που επισημαίνουν από πολύ παλιά ως και σήμερα όλοι σχεδόν οι σημαντικότεροι μελετητές της τραγωδίας: Verrall, Paley, Mazon, Lupas, Benardete, Hutchinson, και δεν είναι σωστό να υποθέσουμε εδώ ότι ο ποιητής οδηγείται σε ένα σχήμα γενεαλογίας, για να παρουσιάσει αφηρημένες έννοιες και να τις κατατάξει λογικά, όπως με έμφαση υποστηρίζουν οι Ζωμαρίδης, Rose κ.ά. Ήδη το γενεαλογικό σχήμα που θεμελιώνουν τα χφφ και υποστηρίζουν μερικοί μελετητές κλονίζεται από την παρατήρηση του Hutchinson, ότι οι Έλληνες μπορούν να εμφανίσουν μια αφηρημένη έννοια ως μητέρα, θυγατέρα ή αδελφή μιας άλλης αφηρημένης εννοίας ή του Δία, δεν συμβαίνει όμως ποτέ την αφηρημένη έννοια να την εμφανίσουν ως σύζυγο κάποιας άλλης. Με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε ο Hutchinson παρατηρεί ορθώς ότι η φράση *γυνὴ σωτῆρος*, όποια σημασία κι αν δώσουμε στο όνομα *σωτῆρος*, αποτελεῖ μια περίεργη προσθήκη, που προσκρούει στο νόημα της ενότητας και την υφολογία του ποιητή.

Ανακεφαλαιώνουμε τα κύρια σημεία από τις νοηματικές και γλωσσικές αντινομίες που παρουσιάζει το χωρίο:

—Δεν μπορεί το *γυνὴ σωτῆρος* (ακόμη κι αν το γράψουμε με κεφαλαίο: *Σωτῆρος*) να σημαίνει: 'σύζυγος του Δία'.

—Δεν μπορεί το *σωτῆρος* να σημαίνει 'σωτηρίας', εκτός κι αν, βέβαια, το συνάψουμε στο *εὐπραξίας*, οπότε πρέπει να έχει τη σημασία 'σωτήρια'· στην τελευταία περίπτωση δεν είναι δυνατό να έχει θέση στο κείμενο ο τύπος *γυνή*, γιατί συγκρούεται με το *μήτηρ*.

—Το γενεαλογικό σχήμα είναι κακόγουστο και δεν υποστηρίζεται από τα ελληνικά θρησκειολογικά και λογοτεχνικά δεδομένα.

Η μόνη, κατά τα φαινόμενα, ανεκτή διόρθωση, του *γυνή* σε *γονῆς*, προσκρούει στους ίδιους νόμους: α) δεν μπορεί να σημαίνει 'γονὴ σωτηρίας', γιατί το *σωτῆρος* δεν σημαίνει 'σωτηρίας'. β) δεν μπορεί να σημαίνει 'σωτήριος γονή', γιατί πάλι έχουμε την ίδια γενεαλογία, και μάλιστα, τώρα, περισσότερο αποκρουστική.

Έτσι όπως έχει, λοιπόν, παραδοθεί η φράση: *τῆς εὐπραξίας μήτηρ γυνὴ σωτῆρος* φαίνεται πράγματι παράξενη και τουλάχιστον προβληματική.

Ωστόσο, πιστεύουμε ότι μπορούμε να φτάσουμε σε μια ολόπλευρη τακτοποίηση του κειμένου, όταν δεχτούμε τη διόρθωση του *γυνὴ* σε *τύχης*, όπως το έχει προτείνει από πολύ παλιά ο Ritschl, και υιοθετήσουμε την εικασία του Paley, ότι ο ποιητής έγραψε *εὐταξίας* και όχι *εὐπραξίας*. Τότε η ενότητα, πιστεύουμε, αποκαθίσταται λογικά, γλωσσικά και υφολογι-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

κά: 'η πειθαρχία είναι μητέρα της ευταξίας, δηλ. της σωτήριας τύχης (ευτυχίας)'. Το *τύχης σωτῆρος* (το *σωτήρ* είναι θηλυκό = *σώτειρα*) είναι παράθεση στο *εὐταξίας*. Έτσι οι έννοιες μπαίνουν σε μια συνειρμική και αιτιοκρατική σχέση και κλιμάκωση: η ευτυχία της πόλης, που στη συγκεκριμένη περίσταση είναι η σωτηρία της από τους εχθρούς, εξαρτάται από την ευταξία και αυτή η τελευταία εξοικονομείται με την πειθαρχία. Μέσα ακριβώς σε αυτό το λογικό σχήμα αντικατοπτρίζεται όλη η αγωνία του υπεύθυνου για την πόλη βασιλιά, που κυριολεκτικά έχει αφιερώσει όλες του τις δυνάμεις στη σωτηρία της πόλης. Ο ρεαλιστής και, σε ένα βαθμό, ορθολογιστής ηγέτης[1] σωστά παρατηρεί στις γυναίκες του Χορού ότι δεν είναι το παν η εναπόθεση της σωτηρίας της πόλης στην κρίση των θεών, αλλά απαιτεί απ' αυτές και τους πολίτες, γενικά, πειθαρχία και ευταξία, για να εξασφαλίσουν την ευτυχία της σωτηρίας. Ώστε μόνο ύστερα απ' αυτήν τη ρεαλιστική στάση του βασιλιά ο Χορός νομιμοποιείται να ομολογήσει στη συνέχεια:

ἔστι· θεοῦ δ' ἔτ' ἰσχὺς καθυπερτέρα...,

που στην πραγματικότητα, κοντά στην εξάρτηση από τους θεούς, αναγνωρίζει την ανάγκη για ρεαλισμό και ορθολογισμό, όπως αυτά τονίζονται στη δυναμική παρέμβαση του Ετεοκλή[2].

Οι διορθώσεις που δεχόμαστε και ο γλωσσικός ρόλος που αναγνωρίζουμε στις λέξεις τώρα εξασφαλίζουν μια θεματική και μορφολογική τάξη. Πριν έρθουμε στη λέξη *τύχης* διαπιστώνουμε τα εξής: Το επίθετο *σωτήρ* είναι θηλυκού γένους και αλλού, όπως στους Ευριπ. *Ἡλ.* 993 *τιμὰς σωτῆρας*, Σοφ. *Οἰδ. Τύρ.* 80 *ἐν τύχῃ γέ τῳ σωτῆρι*, και μάλιστα στον Αισχύλο, *Ἀγ.* 664 *τύχη δὲ σωτὴρ ναῦν θέλουσ' ἐφεζέτω*. Το πλέον εντυπωσιακό είναι ότι, εκτός από τον Σοφοκλή, το θηλυκό *σωτὴρ* είναι, όπως βλέπουμε, χαρακτηριστικό της *τύχης* στον ίδιο τον Αισχύλο.

Για τη λογική σύνδεση των εννοιών της σωτηρίας και της ευταξίας ο Paley παραπέμπει σ' ένα αποκαλυπτικό χωρίο από τον Ξενοφώντα: *Ἀνάβ.* 3.1.38 *ἡ μὲν γὰρ εὐταξία σῴζειν δοκεῖ, ἡ δὲ ἀταξία πολλοὺς ἤδη ἀπολώλεκεν*. Το ουσιαστικό *εὐταξία* δεν απαντά στον Αισχύλο, αλλά απαντά σ' αυτόν το επίρρημα *εὐτάκτως*, (*Πέρσ.* 399) και τα συγγενικά *εὔκοσμος* (*Πέρσ.* 481) και *ἀκόσμως* (*Πέρσ.* 422, 374 και 470). Αν προσέξουμε τα

---

1. Για το θέμα της αυτεξουσιότητας του Ετεοκλή μπορεί κανείς να ιδεί τις εργασίες του Kirkwood, Eteocles Oiakostrophos, και κυρίως του Podlecki, The Character of Eteocles.

2. Ο ορθολογισμός του Ετεοκλή εμφανίζεται και προηγουμένως, όπως στο παράδειγμα για το πλοίο, στ. 208 κ.ε., κι ακόμη στ. 217 κ.ε. *ἀλλ' οὖν θεοὺς τοὺς τῆς ἁλούσης πόλεος ἐκλείπειν λόγος*.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

χωρία όπου απαντούν αυτά, διαφαίνεται η πεποίθηση του ποιητή στην αξία αυτών των εννοιών, είτε πρόκειται για οργανωμένη πόλη είτε και για πειθαρχημένο στρατό. Το γεγονός μάλιστα ότι στον Αριστοτέλη, *Πολιτ.* 1326 a 30 κ. α., βρίσκουμε την παγιωμένη φράση *ἡ εὐνομία εὐταξία* (πβ. 1321 a 4) ενισχύει την υπόθεση ότι και εδώ πρέπει να γράψουμε *εὐταξίας* αντί *εὐπραξίας*[1] και επιβεβαιώνει τον παροιμιακό χαρακτήρα της φράσης *πειθαρχία γάρ ἐστι τῆς εὐταξίας μήτηρ...*, όπως την αντιλαμβάνεται και ο Αισχύλος, όταν προσθέτει: *ὧδ' ἔχει λόγος.*

Αντίθετα, στον Αισχύλο δεν απαντά όχι μόνον το όνομα *εὐπραξία*, αλλά ούτε και καμιά άλλη συγγενική λέξη.

Η έννοια *τύχη*, εκτός από τα δύο παραπάνω παραδείγματα, Αισχ. *Ἀγ.* 664 και Σοφ. *Οἰδ. Τύρ.* 80, χαρακτηρίζεται ως 'σωτήρια' και στον Πίνδαρο με τη φράση *σώτειρα τύχα, Ὀλ.* 12.3 (πβ. 8.28, 9.25)[2]. Ότι η *τύχη*, με την πρακτική έννοια της ευτυχίας - επιτυχίας, είναι αναπόσπαστο μέρος στο ηθικοκοινωνικό 'μοντέλο' του Αισχύλου: πειθαρχία, ευταξία—> ευνομία, ευτυχία—>σωτηρία, προκύπτει και από μια ανάλογη διατύπωση του ποιητή στις *Ἱκέτ.* 523: *πειθὼ δ' ἕποιτο καὶ τύχη πρακτήριος*[3].

στ. 282-284

ἐγὼ δέ γ' ἄνδρας ἓξ ἐμοὶ σὺν ἑβδόμῳ
ἀντηρέτας ἐχθροῖσι τὸν μέγαν τρόπον
εἰς ἑπτατειχεῖς ἐξόδους τάξω μολών...

Η κύρια δυσκολία που παρουσιάζει αυτό το χωρίο εντοπίζεται στην περίεργη φράση *τὸν μέγαν τρόπον*, η οποία δεν προβλημάτισε αρκετά τους παλαιότερους κυρίως ερμηνευτές της τραγωδίας. Αν κρίνουμε όμως από το γεγονός ότι οι φιλόλογοι δεν συμφωνούν μεταξύ τους σχετικά με το πραγματικό της νόημα καθώς και από το ότι αμφισβητούν τη γνησιότητα της παράδοσης οι δύο σημαντικότεροι εκδότες, ο Page και ο Hutchinson, πρέπει να παραδεχτούμε ότι η φράση κρύβει κάποιο πρόβλημα.

Παρόλο που πρόθεσή μας δεν είναι να απαντήσουμε και σε ορισμένα άλλα ερωτήματα που ίσως ανακύπτουν από την προσεκτική ανάγνωση αυτού του κειμένου μέσα στην προοπτική της εξέλιξης της δράσης[4], αφού

1. Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι το όνομα *σώτειρα* είναι επίθετο και της *εὐνομίας*, δηλ. μιας έννοιας σχεδόν ταυτόσημης με την *εὐταξία*, Πίνδ. *Ὀλ.* 9.16.

2. Η φράση *τύχη σωτήρειος* απαντά και στο Monumentum Ancyranum Graecum 6.7.

3. Ιδιαίτερη σημασία έχει και το γεγονός ότι η *τύχη* φαίνεται να 'γενεαλογείται' ως *προμαθείας θυγάτηρ* στον Αλκμάνα 62.

4. Θα χρειαζόμαστε πολύ χώρο για να αναλύσουμε εδώ τις διάφορες απόψεις των μελετητών σχετικά με την ακριβέστερη σημασία του ρήματος *τάξω*. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με ασφάλεια τι προτίθεται να κάνει ο Ετεοκλής, αν δηλ. θα ορίσει και θα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μάλιστα εμείς προσωπικά ύστερα από την εξέταση που κάναμε δεν τα θεωρούμε σοβαρά, θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά σ' αυτά, απλώς για να δώσουμε στον αναγνώστη την ευκαιρία να ενημερωθεί σχετικά με την προβληματική του κειμένου.

Αφήνοντας προσωρινά κατά μέρος την επίμαχη φράση *τὸν μέγαν τρόπον* το νόημα που έχουμε από τα συμφραζόμενα του κειμένου είναι: Αφού στους παραπάνω στίχους ο Ετεοκλής επέπληξε τις γυναίκες για την αποθάρρυνση και τους θρήνους τους και συνέστησε σ' αυτές τι πρέπει να κάνουν, δηλώνει στο τέλος του Α΄ Επεισοδίου τι προτίθεται ο ίδιος να κάνει τώρα που θα αποχωρήσει από τη σκηνή: 'Εγώ θα πάω στις επτά πύλες του τείχους και θα ορίσω έξι άνδρες και εμένα έβδομο, οι οποίοι θα αποκρούσουν την επίθεση του εχθρού· αυτό πρέπει να το κάνω πριν φτάσει η επείγουσα αγγελία του Αγγέλου'.

Βέβαια αυτή η έννοια του χωρίου είναι αυτονόητη, όταν δεχθούμε την εύκολη διόρθωση του *δ' ἐπ'* των χειρογράφων σε *δέ γ'* (στ. 282), που έγινε από κάποιον ανώνυμο στο περιθώριο της Aldina[1], και εφόσον δεν έχουμε αντίρρηση ότι το *μολὼν* (στ. 284) σημαίνει 'αφού πάω τώρα στο τείχος' και όχι 'αφού επιστρέψω απ' αυτό', όπως κακώς το δέχονται μερικοί μελετητές[2].

τοποθετήσει στις πύλες ο ίδιος τους υπερασπιστές, αν θα τους ορίσει (ή τοποθετήσει) πριν την επάνοδο του αγγελιαφόρου (στ. 369) ή αν έχει ολοκληρώσει τον ορισμό τους πριν απ' αυτήν, αν ο ορισμός του κάθε Θηβαίου στρατηγού απέναντι στον συγκεκριμένο Αργείο προσβολέα γίνεται στην επόμενη σκηνή, όπου εκτίθενται τα εφτά ζευγάρια λόγων ή πριν απ' αυτήν. Η βιβλιογραφία για το θέμα αυτό είναι τεράστια και αρκούμαστε εδώ να αναφέρουμε επιγραμματικά τις απόψεις των σηματικότερων ερευνητών: Ο v. Wilamowitz, Interpretationen σελ. 76, υποστηρίζει ότι μερικές σκοπιές ο Ετεοκλής τις τοποθετεί αμέσως, αλλά διακόπτεται με την εμφάνιση του Αγγέλου· δείχνει όμως ο ποιητής ότι η τοποθέτηση γίνεται όταν κατονομάζεται ο αντίπαλος (σελ. 78), για να δώσει ζωντάνια στη σκηνή. Το ίδιο δέχεται και ο Lesky, Eteokles σελ. 8. Ο Cameron, σελ. 39, ότι η τοποθέτηση είναι αποτέλεσμα επιλογών που έγιναν πριν από τη σκηνή των ασπίδων, όταν ο βασιλιάς δεν εγνώριζε τον αντίπαλο του καθενός· κάτι ανάλογο με τον Cameron είχε υποστηρίξει προηγούμενα ο Wolff, σελ. 91 και 93, ο οποίος προσθέτει ότι την καταλληλότητα των υπερασπιστών την προοικονόμησαν οι θεοί (στ. 508 και 472). Και ο Kurt v. Fritz κρίνει ότι ο Ετεοκλής και οι άλλοι στρατηγοί θα πάρουν αμέσως τη θέση τους. Το αντίθετο υποστηρίζουν άλλοι φιλόλογοι, ανάμεσά τους και ο Erbse σελ. 5 και ο Kirkwood σελ. 20, ότι δηλ. ο ορισμός και το ζευγάρωμα γίνονται μετά την άφιξη του κατασκόπου, στη σκηνή των ασπίδων. Ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη του Hogan, ότι δηλ. ο Ετεοκλής επιστρέφει στη σκηνή, φέροντας μαζί του τους έξι πολεμιστές, σελ. 251 (στον ίδιο βλέπε και μια συνοπτική έκθεση του όλου προβλήματος, σελ. 250-51).

1. Ο Canter είκασε *δ' ἐπάρχους* και ο M. Schmidt *δὲ φῶτας*..

2. Βλ. Verrall σελ. 284. Ο Verrall το *μολὼν* το εννοεί ως *δεῦρο πάλιν μολών*, όπως στον *'Αγ.* 34 κ.α.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ερχόμαστε τώρα στη φράση *τὸν μέγαν τρόπον*, που κι εμείς κρίνουμε ότι όπως έχει παραδοθεί δημιουργεί πραγματικές δυσκολίες. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Hutchinson, η φράση αυτή δύσκολα μπορεί να προσδιορίζει την προηγούμενη *ἀντηρέτας ἐχθροῖσι* (δηλ. με επιρρηματική σημασία) ή το επόμενο ρήμα *τάξω*[1]. Ύστερα απ' αυτή τη σωστή παρατήρηση ο Hutchinson υποθέτει ότι μετά από αυτόν το στίχο υπήρχε ένας άλλος που θα περιείχε μια δοτική πληθυντικού. Και ο D. Page στην έκδοση των 'Επτά' στη σειρά της Οξφόρδης σημειώνει στο υπόμνημά του: τὸν μέγαν τρόπον non intellegitur, ενώ ο Scheer τη διορθώνει σε *ταυσιοτρόποις*[2].

Είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε πώς αντιμετώπισαν οι άλλοι φιλόλογοι αυτή τη φράση. Κανένας δεν διατυπώνει αμφιβολία για την ορθότητα της παράδοσης, όμως ο τρόπος που εννοούν το χωρίο τους προδίδει και αποκαλύπτει την πραγματική δυσκολία που περιέχει. Είναι αυτονόητο ότι η έννοια που του αποδίδουν εξαρτάται από τη συντακτική λειτουργία των όρων της πρότασης.

Ένας μεταγενέστερος σχολιαστής σημειώνει: *μὴ λάβῃς δὲ εἰς τὸν μέγαν τρόπον ἔξωθεν κατά, ἀλλ' ὥσπερ φαμὲν τάξω τάξιν, οὕτω καὶ τοῦτο* (έκδ. Smith). Δηλ. ο Σχολ. αρνείται την επιρρηματική σημασία της φράσης (*κατὰ τὸν μέγαν τρόπον*) και την θεωρεί αντικείμενο του ρήματος *τάξω*. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο Paley, ο οποίος στηριζόμενος στο ίδιο μεταγενέστερο σχόλιο (*ὡς φαμὲν τάττω τάξιν, οὕτω καὶ τοῦτο*) εξηγεῖ: i.e. *τὴν μεγάλην τάξιν*. Εξίσου παρακινδυνευμένη είναι και η εξήγηση άλλων αρχαίων σχολίων που προέρχονται από άλλα χειρόγραφα: *ὡς βασιλεῖ κατὰ τὸν βασιλικόν, κατὰ τὸν πρέποντα καὶ βασιλικόν, τὸ γὰρ διατάττειν τοὺς στρατηγοὺς καὶ στρατεύματα μέγιστόν ἐστι καὶ τοῦ βασιλέως ἄξιον.*

Συνάπτοντας το *τὸν μέγαν τρόπον* στο ουσιαστικό *ἀντηρέτας* ο Verrall ερμηνεύει ως εξής: 'μαχητές για να αποκρούσουν την προσβολή του εχθρού σε μεγάλη κλίμακα· η αντίσταση πρέπει να αντιστοιχεί στην έκταση της μεγάλης προσβολής, που τώρα πρόκειται να γίνει σ' όλες τις πύλες μαζί', και ο Ζωμαρίδης: '...τάξω αὐτοὺς σὺν ἐμοὶ ἑβδόμῳ, εἰς πύλας ὡς ἰσχυροὺς (τὸν μέγαν τρόπον, κατὰ μέγαν τρόπον, ἐν μεγάλῳ τρόπῳ, ἐν μεγάλῳ βαθμῷ) ἀντιστάτας τῶν ἐχθρῶν'. Ανάλογα, φαίνεται πως δεν αισθάνεται καμιά δυσκολία μπροστά στην παραδεδομένη φράση ο Mazon, που μεταφράζει: 'de grande allure', και ο Rose που δεν δέχεται την απόδοση του Mazon και προτείνει: 'in high fashion', δηλ. 'one man for one'.

---

1. Σωστά ο Hutchinson παρατηρεί ότι το *ἐσχημάτισται δ' ἀσπὶς οὐ σμικρὸν τρόπον* δεν έχει καμιά σχέση με το προκείμενο (όμως το αντίθετο υποστηρίζουν οι Paley και Ζωμαρίδης).

2. Βλ. Scheer 39 (πβ. Dawe, Report. 283).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Η έκθεση που προηγήθηκε έδειξε, νομίζουμε, ότι όσοι κριτικοί αμφιβάλλουν για την ορθότητα του κειμένου δεν είναι σε θέση να προτείνουν έναν ικανοποιητικό τρόπο θεραπείας του, ενώ όσοι δεν δείχνουν κανένα σκεπτικισμό για τη γνησιότητα της παράδοσης υποχρεώνονται να καταφύγουν σε αφελείς συντακτικές και ερμηνευτικές απλουστεύσεις[1]. Παρόλα αυτά, έχουμε τη γνώμη ότι το κείμενο ανακτά τη συντακτική, λογική και υφολογική του στερεότητα, όταν διορθώσουμε τη λέξη *τρόπον* σε *τροχόν* (προτιμότερο *τρόχον;*), αφού εκτιμήσουμε τις υπάρχουσες σημασιολογικές δυνατότητες αυτής της λέξης και ιδιαίτερα δύο πολύ ενδιαφέρουσες μαρτυρίες: το Σχόλιο Α στους πλατωνικούς *Νόμους* 681 Α, *αίμασιαί, τρόχοι κυρίως ἠκανθωμένοι* (Greene), και τα σχετικά λήμματα στο λεξικό του Ησυχίου: *τροχός· περιβόλαιον, τεῖχος... κύκλους καὶ τροχούς· τὰ τείχη. τροχὸν δὲ τὸ τεῖχος, ὡς Σοφοκλῆς Ἡρακλεῖ Κυκλώπειον τροχόν·* (απόσπ. 227 Pearson).

Ώστε ὁ *μέγας τροχός* είναι το 'μέγα τεῖχος'. Δηλ. οι έξι στρατηγοί και ο βασιλιάς που θα ταχθούν αντιμέτωποι των εχθρών θα είναι για τη Θήβα το 'μέγα τεῖχος' (παράθεση στο *ἄνδρας ἓξ ἐμοὶ σὺν ἑβδόμῳ*)[2]. Στη δύσκολη τούτη στιγμή ο 'οἰακοστρόφος' Ετεοκλής, για να ενθαρρύνει τις έντρομες γυναίκες του χορού και να ανυψώσει το πεσμένο ηθικό του λαού της Θήβας, προσπαθεί να τις ενισχύσει ψυχολογικά[3] προβάλλοντας την ισχύ αυτού και των έξι στρατηγών του, που στην πραγματικότητα αυτοί θα είναι για την πόλη το 'μέγα τείχος' της[4]. Η μεταφορά αυτή απηχεί την κοινή αντίληψη ότι οι ισχυροί υπερασπιστές της πόλης ισοδυναμούν με ισχυρότατο τείχος, μια ιδέα που μας θυμίζει την έλλειψη τειχών στην αρχαία Σπάρτη, το γκρέμισμα των τειχών στις αρχαίες πόλεις για την είσοδο των νικητών στους πανελλήνιους αγώνες και φαίνεται πως είναι κοινός τόπος στην ελληνική φιλολογία, τον οποίο διατυπώνει με αποφθεγματική

---

1. Η Lupaş, ενώ θεωρεί βέβαιη τη διόρθωση *ἐγὼ δ' ἐπ'* 'στο σκοτεινό κείμενο των χφφ...', για τη συγκεκριμένη φράση του στ. 283 αρκείται να αναφέρει απλώς τις διαφορετικές μεταφράσεις των Mazon και Rose.

2. Γι' αυτό πρέπει να συμπεράνουμε ότι το ουσιαστικό *τροχόν* (=τείχος) που έγραψε ο συγγραφέας παραπέμπει φυσικά και αβίαστα στο επίθετο *ἑπτατειχεῖς* του επομένου στίχου.

3. Η γραφή που προτείνουμε νομίζουμε ότι υποστηρίζεται και από τη φράση *πυργηρουμένοις καλῶς* (22 κ.ε.), στην οποία πολύ σωστά ο Hutchinson δίνει την εξήγηση 'defending the walls' και όχι 'being besieged', όπως ερμηνεύουν οι άλλοι.

4. Σε πάρα πολλά σημεία από την αρχή της τραγωδίας ως το τέλος του Α' επεισοδίου διαφαίνεται η ανησυχία του Κατασκόπου και ο πανικός των γυναικών μπροστά στον κίνδυνο που διατρέχει το τείχος: στ. 90 *ὑπὲρ τειχέων ὁ λεύκασπις ὄρνυται λαός,* 158 *ἀκροβόλος δ' ἐπάλξεων λιθὰς ἔρχεται,* 165 *ἑπτάπυλον ἕδος ἐπιρρύου,* 251 *μὴ προδῷς πυργώματα, κ.ά.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

σαφήνεια ο Θουκυδίδης 7.77 *ἄνδρες γὰρ πόλις καὶ οὐ τείχη οὐδὲ νῆες ἀνδρῶν κεναί*[1].

Πρέπει επίσης να υπενθυμίσουμε ότι η λέξη *ἕρκος*, που είναι συνώνυμη των *τεῖχος* και *τροχός* χρησιμοποιείται μεταφορικά[2] για πολεμιστές ή γενικά ανθρώπους, που, όπως στα ισχυρά τείχη, πάνω τους συντρίβεται κάθε εχθρική επίθεση: *Ἰλ.* Γ 229 *ἕρκος Ἀχαιῶν* (Αίας), Α 284 *ἕρκος Ἀχαιοῖσιν* (Αχιλ.), Πίνδ. *Παι.* 6. 85, *Ὕμν. Ἑρ. ἕρκος Ὀλύμπου* (Ερμής), κ.ά.

Με την αναγνώριση της 'τραγικής' λέξης *τροχόν* στη θέση της παραδεδομένης *τρόπον* νομίζουμε ότι αποκαθιστούμε μια δυνατή αισχύλεια μεταφορά και αποδίδουμε στο χωρίο το νόημα που, όπως το παρουσιάσαμε, φαίνεται πολύ καίριο.

στ. 372-374

καὶ μὴν ἄναξ ὅδ' αὐτὸς Οἰδίπου τόκος
εἶσ' ἀρτίκολλον ἀγγέλου λόγον μαθεῖν·
σπουδὴ δὲ καὶ τοῦδ' οὐκ ἀπαρτίζει πόδα.

Η τελευταία μελέτη στον ακατανόητο στίχο 374 αλλά και η πλέον εύστοχη κριτική είναι αυτή που κάνει ο Hutchinson στην κριτική και ερμηνευτική έκδοση των "Επτά'· σωστά ο Hutchinson θεωρεί το χωρίο αθεράπευτο και απορρίπτει όλες τις προηγηθείσες διορθώσεις και ερμηνευτικές προσπάθειες. Συγκεκριμένα, για τη φράση *οὐκ ἀπαρτίζει* δεν υιοθετεί την έννοια 'make even, regular' και κρίνει ως βεβιασμένη και περίεργη την απόδοση 'causes to move irregularly' ή οποιαδήποτε άλλη ερμηνεία που δόθηκε από τους προηγούμενους μελετητές. Τη γνησιότητα του κειμένου αμφισβητούν επίσης οι Page και Dawe[3], γιατί η έννοια των ακανόνιστων κινήσεων που προκύπτει από το *οὐκ ἀπαρτίζει* φαίνεται ασυμβίβαστη με το γενικότερο νόημα του χωρίου.

Προτού παρουσιάσουμε με συντομία τις κυριότερες απόψεις των κριτικών και τις διορθώσεις που έχουν προταθεί, είναι απαραίτητο να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της σκηνικής δράσης: Ενώ ο Χορός έψαλλε το Α' στάσιμο, ο Ετεοκλής ήταν απασχολημένος με την τοποθέτηση των υ-

1. Πβ. Σοφ. *Οἰδ. Τύρ.* 56 κ.ε. *ὡς οὐδέν ἐστιν οὔτε πύργος οὔτε ναῦς ἐρῆμος ἀνδρῶν...*, κ.ά.

2. Παρόμοια μεταφορική χρήση η Lupaş αναγνωρίζει και στη λέξη *ἀντηρέτας*, στηριζόμενη σ' ένα σχόλιο του κώδικα M, και παραπέμπει στη σχετική εργασία του van Nes σελ. 82. Για τη χρήση της λέξης *ἕρκος* με την ίδια μεταφορά στον *Ἀγαμ.* 257 βλ. Sideras 24 και για την παρόμοια χρήση και των λέξεων *ἔρυμα, ἕρμα, πύργος* Headlam - Thomson ad loc.

3. Βλ. Dawe, Collation 135.

περασπιστών της πόλης· αυτή τη στιγμή (στ. 369) επιστρέφει στη σκηνή ο Άγγελος-Κατάσκοπος και αμέσως μετά απ' αυτόν ο βασιλιάς με μεγάλη βιασύνη: *σπουδὴ δὲ καὶ τοῦδ' οὐκ ἀπαρτίζει πόδα.*

Κατατάσσοντας σε σχηματικές ομάδες τον τρόπο με τον οποίο κατανοούν την επίμαχη φράση οι προηγούμενοι φιλόλογοι έχουμε γενικά τις εξής θέσεις: ότι το βήμα του Ετεοκλή είναι ακανόνιστο και χωρίς κάποιο συντονισμό των ποδιών του, δέχονται από παλιά οι Paley, Hermann[1] και Ζωμαρίδης, τους οποίους ακολουθούν αργότερα οι Rose και Mazon.

Διαφορετικά σκέφτεται ο Wilamowitz: ότι *ἐκ τῆς ἄγαν σπουδῆς* έχει *μὴ ἡδρασμένον τὸν πόδα*, δηλ. βαδίζει όχι *ἀρτίῳ τῷ ποδί*. Αυτό είναι για το βασιλιά αντίθετο στην απαιτούμενη *εὐσχημοσύνη* του, όπως ανάλογα λέγεται για τον Πυλάδη στον *Ὀρέστη* (στ. 729) του Ευριπίδη: *θᾶσσον ἤ μ' ἐχρῆν προβαίνων ἔρχομαι δι' ἄστεως*. Την άποψη αυτή υιοθετούν οι Fraenkel[2] και Lupaş[3].

Ακολουθώντας ένα αρχαίο σχόλιο (*ἡ τούτου δὲ σπουδὴ οὔπω τέλος ἔχει, ἀλλ' ἐπείγεται· τὸ γὰρ ἀπηρτισμένον καὶ τέλος ἔχει, μεθ' ὃ οὐκ ἄλλο πρακτέον*), ο Verrall οδηγείται στην περίεργη αντίληψη ότι η βιασύνη του Ετεοκλή δεν έχει ολοκληρωθεί και χρειάζεται κι άλλη, παρόλη τη μεγάλη του προσπάθεια[4].

Δεν θα μας απασχολήσουν άλλες διορθώσεις που ομολογουμένως φαίνονται απαράδεκτες και άσκοπες, όπως: *τοῦ συγκαταρτίζει* Dindorf, *τούτου καταρτίζει* Rogers, *οὐκ ἄγαν ἵζει* L. Schmidt, *οὐκ ἄκρως ἵζει* Todt[5], όμως μερικές άλλες γραφές ή διορθώσεις δεν πρέπει να περάσουν απαρατήρητες. Η γραφή *οὐ καταρτίζει* κάποιου μεταγενέστερου χειρογράφου[6] εντάσσεται στις ερμηνείες που έχουν απορριφθεί[7]. Το *εὖ καταρτίζει* που

---

1. Hermann, Adnotationes 299: hoc dicit, etiam Eteoclem ita festinare, ut pedum incessum non sic, quemadmodum decet, componat.

2. Fraenkel σελ. 374.

3. Ο Mazon σε υποσημείωση δέχεται και την πρόταση του Wilamowitz: courir pour un toi est une véritable inconvenance...

4. Αναφέρουμε μερικά άλλα σχόλια από άλλους κώδικες: *...ἡ σπουδὴ οὐκ ἀπαρτίζει καὶ ἑδράζει καὶ ἵστησι τὸν οἰκεῖον πόδα, ἀλλ' ἐκκρεμῆ τοῦτον ἐπιφέρει καὶ ἄστατον. — ἡ σπουδὴ οὐκ ἐᾷ τὸν πόδα πατεῖν εἰς γῆν ὥστε καὶ ἴχνος ποιεῖν... — ἀπαρτίζει] ἄρτιον καὶ ὁλόκληρον ποιεῖ καὶ εἰς τὸ καθεστηκὸς ἄγει.* Ο Verrall προσθέτει ότι ο Ετεοκλής, όπως ο Άγγελος, χρησιμοποιεί την υπέρτατη ταχύτητά του και προσπαθεί να φτάσει πιο γρήγορα απ' ό,τι φτάνει. Περίεργος είναι και ο χαρακτηρισμός της αιτιατικής *πόδα* ως αιτιατιατικής της αναφοράς.

5. Βλ. και Wecklein ad loc.

6. Βλ. στο κριτικό υπόμνημα του Page.

7. Πβ. και την ερμηνεία του Blomfield (=Ζωμαρίδης σελ. 501).

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

πρότεινε ο Weil θα ήταν πράγματι ευπρόσδεκτη διόρθωση, αν εσήμαινε αυτό που σημειώνει ο εισηγητής της[1]. Το *οὐ καταργίζει* που είχε προτείνει ο Hermann[2] θα μπορούσε να συζητηθεί, αν το ρήμα ήταν μαρτυρημένο σε κάποια πηγή[3]· *άλλωστε* ο ίδιος ο Hermann το ανακάλεσε αργότερα.

Η μόνη ανεκτή πρόταση και, όπως φαίνεται, συμβατή με το απαιτούμενο νόημα είναι αυτή του Blaydes[4]: *ὠκὺν ἀρτίζει πόδα.*

Αν εξετάσουμε με προσοχή ολόκληρο το χωρίο, εκείνο που με την πρώτη κιόλας ματιά παρατηρούμε είναι ότι οι στίχοι που αφορούν την έλευση του Ετεοκλή και του Αγγέλου (371 *σπουδῇ διώκων πομπίμους χνόας ποδῶν*) βρίσκονται σε μια μορφολογική και νοηματική-θεματική αντιστοιχία, με κύριο χαρακτηριστικό τη 'σπουδή των ποδιών' των δύο ανδρών. Όπως για τη σπουδή του Αγγέλου ο ποιητής εκφράστηκε με θετική διατύπωση: *σπουδῇ διώκων...*, το ίδιο θετική έννοια πρέπει να προσθέτει και ο σύνδεσμος *καί*, ώστε να φαίνεται προβληματική η παρουσία του *οὐ*. Επίσης η *σπουδή* του Αγγέλου προσδιορίζεται και συμπληρώνεται με το *διώκων* (*χνόας ποδῶν*)· έτσι έχουμε το δικαίωμα να υποθέσουμε πως μια τέτοια έννοια πρέπει να συμπληρώνει και να προσδιορίζει τη *σπουδή* του Ετεοκλή. Γι' αυτό πιστεύουμε πως στη θέση του *οὐκ* πρέπει να αποκαταστήσουμε το επίρρημα *ὦκ(α)*. Με το *ὦκ' ἀπαρτίζει* εξασφαλίζεται η απόλυτη συστοιχία και αμοιβαιότητα, όπως την περιμέναμε, ανάμεσα στην εικόνα του Αγγέλου και του Ετεοκλή. Το ρήμα *ἀπαρτίζω*, που εδώ έχει τη βασική του σημασία του *ἀποτελῶ* (= φτιάχνω, καθιστώ) και μάλιστα στο 'δυνάμει' στάδιό της[5], μαζί με το *ὦκ'* οδηγεί στη φυσικότατη έννοια 'κάνω γρήγορο' —'θέτω σε γρήγορη κίνηση'[6]. Όταν δε συνεκτιμήσουμε ότι αντικείμενο του ρήματος είναι το *πόδα*, αντιλαμβανόμαστε ότι μορφοποιείται η 'δυνάμει' σημασία της φράσης, αφού μάλιστα το *ὦκ(α)* προδί-

---

1. Βλ. Ζωμαρίδη σελ. 501: 'ἀρτίκολλον αὐτὸν ἐπάγει καὶ ἀναφερόμενον εἰς τὸν ἡγούμενον στίχον ἐξέφραζεν τὴν ἀμοιβαίαν εὐκαιρίαν τῶν προσερχομένων' (δηλ. ο Weil προτείνει το *εὖ καταρτίζει* με την έννοια: *ἀρτίκολλον καὶ τόνδε ἐπάγει*).

2. Βλ. Hermann, ό. παραπ. 299: Non debebam olim in observationibus criticis proponere *οὐ καταργίζει*.

3. Ο Hutchinson θεωρεί ελκυστική τη διόρθωση του Hermann, δικαιολογημένα όμως παρατηρεί ότι τότε υποκείμενο του ρήματος πρέπει να είναι ο *Ἐτεοκλῆς* ή η 'βραδυπορία'.

4. Βλ. Dawe, Repert. 31. Ο Hutchinson αναφέροντας τον Blaydes σημειώνει στο κριτικό του υπόμνημα: ὠκὺν ἀρτίζει (malim ἁρπάζει) Blaydes.

5. Ακριβώς μια 'δυνάμει' σημασία έχει εδώ και η μετοχή *διώκων*. Βλ. τις σημασιολογικές αποχρώσεις του ρήματος στο λεξικό των LSJ.

6. Είναι γνωστή η σύνταξη των ρημάτων που έχουν τη σημασία του *γίγνεσθαι, φῦναι, πεφυκέναι, ποιεῖν* κλπ. με επιρρήματα που έχουν τη θέση κατηγορουμένου· βλ. Kühn. — Gerth 1, 43 και 1, 38.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δει και κάποια προληπτική-αποτελεσματική σημασιολογική απόχρωση[1], όπως ακριβώς το ρήμα αυτό εμφανίζει αυτήν τη σημασιολογική και συντακτική λειτουργία στον Αριστοτέλη, *Μετ.* 340 b 35 *τῆς ἀπαρτιζούσης ὥστε τὴν γῆν σφαιροειδῆ εἶναι* (LSJ produce an even result)[2].

Βέβαια το επίρρημα *ὦκα* είναι καθαρά ομηρικό[3] και δεν απαντά πουθενά αλλού στον Αισχύλο ή στους άλλους τραγικούς και πρέπει να ενταχθεί στους πολλούς ομηρισμούς του ποιητή. Ο ερευνητής του ομηρικού λεκτικού στον Αισχύλο A. Sideras στη γνωστή μελέτη του Aeschylus Homericus[4] υπογραμμίζει ότι το επίθετο *ὠκύπτερος* που απαντά στις *Ἱκέτιδες* (στ. 734 *νῆες...ὠκύπτεροι*) κατάγεται απευθείας από το Ν 62 της *Ἰλιάδας* (*ἴρηξ ὠκύπτερος*) και ότι το *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* ως δράμα *Ἄρεως μεστὸν* περιέχει πολλούς ομηρισμούς[5].

Μάλιστα, σε πολλά ομηρικά παραδείγματα το επίρρημα όχι μόνο σημαίνει την ταχύτητα στην κίνηση, αλλά ακολουθείται και από το ουσιαστικό *πόδες*: *Ὀδύσ.* ξ 33 *ὦκα ποσσὶ κραιπνοῖσι μετασπών*, ο 555 *τὸν δ' ὦκα προβιβάντα πόδες φέρον*, ω 413 *ὅσσα δ' ἄρ' ἄγγελος ὦκα κατὰ πτόλιν ᾤχετο*, *Ὕμν. Δήμ.* 317 *τὸ μεσηγὺ διέδραμεν ὦκα πόδεσσιν*.

Ώστε η μεγάλη προθυμία και το προσωπικό ενδιαφέρον του υπεύθυνου βασιλιά να σώσει την πόλη του υπογραμμίζεται και με τις λέξεις *σπουδῇ* και *αὐτὸς* (στ. 372), αλλά και με το επίρρημα *ὦκ(α)*. Πολύ σοφά ένα αρχαίο σχόλιο στο κ 178 της *Ὀδύσ.* (*οἱ δ' ὦκ' ἐμοῖς ἐπέεσσι πίθοντο*) αποκαλύπτει αυτήν τη νοηματική λεπτομέρεια που περιέχει το επίρρημα:

---

1. Την προληπτική χρήση του επιρρήματος βλ. π.χ. Ηρόδ. 6. 86 *τοῦτον τά τε ἄλλα πάντα περιήκειν τὰ πρῶτα* (...τους ξεπέρασε σε όλα ώστε να είναι πρώτος).

2. Ανάλογη επιρρηματική σημασία πρέπει να έχει και η λέξη *ἀρτίκολλον* του στίχου 373, η οποία πρέπει να κρατηθεί στο κείμενο. Το *ἀρτίκολλον* είναι επιρρηματική αιτιατική, η οποία αρχικά ήταν συμπλήρωμα του ρήματος *εἶσι* = *εἶσι ἀρτίκολλον ὁδόν*, όπως συμβαίνει μ' αυτές τις ελλειπτικές συντάξεις από ρήματα που σημαίνουν κίνηση· βλ. π.χ. Ευρ. *Ἡλ.* 1046 *ἐτρέφθην ἥνπερ ἦν πορεύσιμον*, Σοφ. *Αἴας* 995 *ᾗν δὴ νῦν ἔβην*, Αριστοφ. *Θεσμ.* 1223 *ὀρθὴν ἄνω δίωκε*· πβ. Kühn.-Gerth 1, 226 κ.ε., Schwyzer 2, 69. Νομίζουμε ότι η ερμηνεία μας αναιρεί όλες τις αμφιβολίες για τη γνησιότητα του κειμένου και δείχνει ότι είναι άκαιρες όλες οι προταθείσες διορθώσεις και ερμηνείες αυτής της φράσης. Για τα σχετικά προβλήματα βλ. τις εκδόσεις κυρίως των Paley, Verrall και Hutchinson ad loc.

3. Το ενδιαφέρον είναι ότι απαντά και με την τυποποιημένη μορφή (*ὦκ' ἢ ὦχ'*): Α 402, Λ 354, Π 38, Π 531, Ω 37, ζ 289, ω 430, Ρ 278 κ.ά.

4. Sideras 75.

5. Ο Αισχύλος χρησιμοποιεί και άλλα ομηρικά επιρρήματα, π.χ.: *ἄφαρ*, *Πέρ.* 469, *δὴν Πέρ.* 584, *Προμ.* 928, *Χαμᾶδις*, *Ἑπτὰ* 357. Μερικά από τα ομηρικά επιρρήματα απαντούν μόνο στον Αισχύλο. Είναι πολύ ενδιαφέρον αυτό που λέει ο Richardson, σελ. 2, για τους *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας*: the Septem is the most Iliadic; and in it Aeschylus follows Homer the most closely, not only in spirit, but also...in its epic phrasing.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δοκεῖ ἐναντίον εἶναι τοῖς ἠθυμηκόσι τὸ ὦκα (Σχολ. ΗΤ κ 178)[1].

στ. 504 κ.ε.

Στη λεγόμενη σκηνή των ασπίδων, όταν ο Άγγελος κάνει την περιγραφή του Ιππομέδοντα και της ασπίδας του, ο Ετεοκλής ανακοινώνει το όνομα του Υπέρβιου, ο οποίος θα τοποθετηθεί στην τέταρτη πύλη, για να αντιμετωπίσει τον Αργείο στρατηγό. Γι' αυτόν ο βασιλιάς της Θήβας σημειώνει:

στ. 504-508

Ὑπέρβιος δέ, κεδνὸς Οἴνοπος τόκος,
ἀνὴρ κατ' ἄνδρα τοῦτον ἠρέθη, θέλων
ἐξιστορῆσαι μοῖραν ἐν χρείᾳ τύχης,
οὔτ' εἶδος οὔτε θυμὸν οὐδ' ὅπλων σχέσιν
μωμητός· Ἑρμῆς δ' εὐλόγως συνήγαγεν.

Από το παραπάνω χωρίο μας ενδιαφέρει κυρίως ο στίχος 506, ο οποίος, αν και δεν φαίνεται να παρουσιάζει κανένα κριτικό πρόβλημα[2], όμως σίγουρα εμφανίζει ερμηνευτικές δυσκολίες. Αυτές επικεντρώνονται στο ρήμα *ἐξιστορῆσαι*, δηλ. στο αντικείμενο που ο Υπέρβιος θέλει να μάθει, να ερευνήσει, στον προσδιορισμό της σχέσης και της διαφοράς εδώ των λέξεων *μοῖρα* και *τύχη*, καθώς και στο τι ακριβώς σημαίνει η φράση *ἐν χρείᾳ τύχης*.

Παρόλο που οι ερμηνείες που έχουν δοθεί από τους φιλολόγους διαφέρουν στις λεπτομέρειες, η επικρατούσα ερμηνευτική τάση για το στίχο είναι ότι ο Υπέρβιος θέλει να πληροφορηθεί για το πεπρωμένο του, αν δηλ. θα νικήσει ή θα πεθάνει[3].

Ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα αυτό παρουσιάζει η σχετική έρευνα του Thalmann όσον αφορά τις σχέσεις και τις διαφορές ανάμεσα στις έννοιες Μοίρα και Τύχη, καθώς και το ρόλο που διαδραματίζει η Τύχη σε όλες τις ενέργειες του ανθρώπου. Εδώ ο Thalmann ακολουθεί την κοινή α-

---

1. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι και η προθυμία του Χορού δηλώνεται με το συνώνυμο επίρρημα *τάχα* στο στίχο 261: *λέγοις ἂν ὡς τάχιστα καὶ τάχ' εἴσομαι.*

2. Η γνησιότητα της παράδοσης δεν έχει αμφισβητηθεί σοβαρά· μερικές μικρές αντιρρήσεις έχουν διατυπώσει οι Wecklein, Blaydes (βλ. Dawe, Repert. 33) και Ζωμαρίδης, που προτείνουν *δορός* στη θέση του *τύχης*, ο Burges (βλ. Wecklein 492), που υποθέτει *ἔν γε χρῷ τύχης*, ο Rose, που θα δεχόταν έναν ενικό του ονόματος *θριαί* (ο Blaydes προτείνει εναλλακτικά και *μάχης* αντί *δορός*). Ένας ανώνυμος προχωρεί στην τολμηρή λύση να συμπτύξει ως εξής το χωρίο: *κατ' ἄνδρα τοῦτον ἠρέθη, μωμητὸς ὢν / οὔτ' εἶδος οὔτε θυμὸν οὔθ' ὅπλων σχέσιν*, παραλείποντας τα άλλα (βλ. Dawe ό. παραπ.).

3. Έτσι γενικά κατανοούν το χωρίο οι Paley, Ζωμαρίδης, Lupaş, Groeneboom, Mazon, Rose, Hogan και Hutchinson.

ντίληψη των αρχαίων Ελλήνων, ότι η τύχη συνδέεται με τη θεότητα Μοίρα[1]. Εκτός από το ότι η γενική αυτή θέση που ο ερευνητής αυτός παίρνει απέναντι στο θέμα δεν είναι η σωστή, όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, πρέπει να απορριφθεί ανεπιφύλακτα ως εξεζητημένη και λανθασμένη η ερμηνεία του ότι εδώ 'η μοίρα και η τύχη θεωρούνται στενά συνδεδεμένες, ώστε ό,τι συμβαίνει σε κάποιον κατά τύχη αποκαλύπτει τη μοίρα του', καθώς και το συμπέρασμά του ότι σ' αυτόν το στίχο 'τύχη είναι η τύχη στην ίδια τη μάχη και μοίρα η έκβαση της μάχης'[2].

Όσον αφορά τη φράση *ἐν χρείᾳ τύχης*, και εδώ οι απόψεις των μελετητών διίστανται. Πιο κοντά στην αλήθεια, κατά τη γνώμη μας, φαίνεται να είναι η ερμηνεία του Ζωμαρίδη: 'ἐν τῷ παρόντι κατεπείγοντι καιρῷ καὶ τοῖς δεινοῖς πράγμασιν'[3]. Οι γνώμες των άλλων μελετητών είναι αυτές που θα περίμενε κανείς από μια πρόχειρη εξέταση από φιλολόγους ανυποψίαστους για την ιδιαίτερη σημασία της φράσης, δηλ. 'στην ανάγκη που επιβάλλει η τύχη — όταν το καλεί η τύχη'[4]. Θεωρώντας ότι οι γνώμες των άλλων φιλολόγων γενικά συμπίπτουν, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το σχόλιο του Verrall, ο οποίος μας αιφνιδιάζει με την πρότασή του: 'έτοιμος να ρωτήσει για τη μοίρα του από το μαντείο της τύχης'[5], και μας εκπλήσσει το γεγονός ότι προς αυτήν την υπόθεση κλίνει και ο Rose.

Περιοριστήκαμε να δώσουμε συνοπτικά την εικόνα του προβλήματος, χωρίς να ασκήσουμε κριτική σε όλες τις ερμηνευτικές προτάσεις, μια και αυτές, σχεδόν στο σύνολό τους, αποτυπώνουν τις καθιερωμένες αντιλήψεις περί της τύχης και της μοίρας και των σχέσεων ανάμεσα στις δύο αυτές έννοιες, όπως τις βρίσκουμε σε οποιοδήποτε σχετικό εγχειρίδιο ή λεξικό.

Απέναντι στις απλουστευτικές εξηγήσεις που δίνουν οι μελετητές που μνημονεύσαμε η δική μας άποψη για το συγκεκριμένο χωρίο της τραγωδίας είναι εντελώς διαφορετική. Ξεκινώντας από την ευρύτερα αποδεκτή διαπίστωση ότι οι λέξεις και τα ονόματα, και μάλιστα τα κύρια, στην Τραγωδία γενικά και ιδιαίτερα στον Αισχύλο, έχουν αναλάβει ένα σημαντικό τραγικό και δαιμονικό ρόλο[6], πιστεύουμε ότι και εδώ το όνομα *Ὑπέρβιος*

1. Βλ. Thalmann σελ. 131.

2. Βλ. Thalmann σελ. 132.

3. Η γενική θέση του Ζωμαρίδη απέναντι στην έννοια του χωρίου δεν διαφέρει απ' αυτήν των άλλων μελετητών.

4. Γι' αυτούς βλ. παραπ. σελ. 181.

5. Ο Verrall επικαλείται ως ενισχυτικό της άποψής του το αρχαίο σχόλιο στον *Οἰδ. Τύρ.* 725 του Σοφοκλή: *ὧν ἂν θεὸς χρείαν ἐρευνᾷ ῥᾳδίως αὐτὸς φανεῖ.*

6. Δεν αναφερόμαστε στις σχετικές μ'αυτό το τεράστιο θέμα μελέτες, γιατί είναι πάρα πολλές. Ο ενδιαφερόμενος μπορεί να βρει αρκετά στοιχεία σε όλες τις ερμηνευτικές εκδόσεις που μνημονεύουμε εδώ και ειδικότερα στις μελέτες του Kranz, Stasimon 287 κ.ε., Neustadt, Wort und Geschehen 246 κ.ε., και ειδικότερα Schweizer-Keller, Vom Umgang des Aischylos mit der Sprache, Σακαλῆ, Αισχύλος Ετυμολόγος 57 κ.ε.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

είναι αυτό που προσδιορίζει, αλλά και διαφωτίζει, το νόημα του χωρίου. Το όνομα αυτό λειτουργεί ως ένα Omen και η ετυμολογία του είναι καθοριστική για τη δραστηριότητα και την τύχη του πολεμιστή που το φέρει. Καταρχήν πρέπει να σημειώσουμε ότι στην τραγωδία των 'Επτά', εκτός από τη δαιμονική δύναμη που έχουν τα εμβλήματα και τα οικόσημα πάνω στις ασπίδες των πολεμιστών, τα οποία προσδιορίζουν σ' ένα μεγάλο βαθμό τη μοίρα τους, στον ίδιο βαθμό ενεργούν και τα ονόματά τους, αλλά και τα λόγια τους. Τα ονόματα δρουν καταλυτικά σύμφωνα μ' αυτό που η ετυμολογική τους σύσταση δηλώνει, ή, με το σχήμα της αντίφρασης, αντίθετα απ' αυτό που τα ίδια σημαίνουν· τα λόγια των πολεμιστών είναι μοιραία για την τύχη τους, χωρίς οι ίδιοι να υποψιάζονται τη σημαντικότητά τους. Γι' αυτό το στοιχείο ο Cameron λέει: 'η μάχη προ των Θηβών κερδίζεται και χάνεται με τα λόγια'[1].

Αυτή η ετυμολογική αξιοποίηση των ονομάτων σε τούτη την τραγωδία είναι προφανής και έχει επισημανθεί από ολους σχεδόν τους μελετητές της. Παραλείποντας τα άλλα, αναφέρουμε τη μεγάλη σημασία που έχει απ' αυτήν την άποψη το όνομα του Πολυνείκη: στ. 658 *ἐπωνύμῳ δὲ κάρτα, Πολυνείκη λέγω, τάχ' εἰσόμεσθα τοὐπίσημα ὅποι τελεῖ·* πβ. στ. 578 κ.ε. *ἐξυπτιάζων ὄνομα, Πολυνείκους βίαν, δίς τ' ἐν τελευτῇ τοὔνομ' ἐνδατούμενος καλεῖ...*[2]

Έτσι, το όνομα *Ὑπέρβιος*, που ο ποιητής πρέπει να το αναλύει ετυμολογικά στο *ὑπέρ + βία* = 'αυτός που έχει υπερβολική δύναμη', ή μάλλον, παρετυμολογώντας το, στο *ὑπέρ + βίος* = 'αυτός που θα ζήσει πολύ', μέσα στα συμφραζόμενά του πρέπει να σημαίνει ότι ο κάτοχος του ονόματος αυτού θέλει να δοκιμάσει, να ερευνήσει, αν η προσωνυμία του θα επαληθευθεί στην πράξη[3]. Συγκεκριμένα, το *ἐξιστορῆσαι μοῖραν* δηλώνει ότι ο Ὑπέρβιος θέλει να ερευνήσει και να διαπιστώσει, αν η μοίρα του, που συμποσούται σ' αυτό που λέει το όνομά του, είναι σωστά προκαθορισμένη ή όχι. Το *μοῖρα* εδώ σημαίνει ακριβώς το 'μερίδιο' που του παραχώρησε

---

1. Βλ. Cameron σελ. 31.

2. Για τη σημασία των λόγων και τη δραματική λειτουργία των εμβλημάτων στις ασπίδες βλ. Cameron 31 και 36 κ. ε. Πολύ μεγάλη σημασία έχει για τον Cameron η φράση *χρὴ λέγειν τὰ καίρια*, στ.1 (πβ. στ. 619 *φιλεῖ δὲ σιγᾶν ἢ λέγειν τὰ καίρια*). Όσον αφορά τους *Ἑπτά*, η Schweizer-Keller για τη δαιμονική σημασία των ονομάτων αναφέρει τα χωρία: στ. 536 κ.ε. για τον Παρθενοπαίο (σελ. 27), στ. 829 κ. ε. για τον Ετεοκλή (σελ. 30), στ. 576 κ.ε., 658 κ.ε., 677 κ.ε. για τον Πολυνείκη (σελ. 31 κ. ε.), στ. 8 κ.ε. για τον Δία Αλεξητήριο (σελ. 36), στ. 670 κ.ε. για τη Δίκη (σελ. 30), στ. 944 κ.ε. για τον Άρη (σελ. 44), στ. 145 κ.ε. για τον Λύκειο Απόλλωνα (σελ. 51), στ. 250 κ.ε. για τον Παλαίχθονα (σελ. 71).

3. Παρόμοια στο στ. 658 δηλώνεται η περιέργεια *(εἰσόμεσθα)*, αν θα επαληθευθούν ή όχι αυτά που λέει *τοὐπίσημα*.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

η ανώτερη δύναμη, το *θεῖον* ή ο *δαίμων*, με την ονοματοδοσία, δηλ. το όνομα που του μ ο ί ρ α σ ε ο *δαίμων*. Η κατάλληλη δε ευκαιρία για τον έλεγχο της αλήθειας, της ειλικρίνειας — ή της ενδεχόμενης απάτης — του ονόματός του θα είναι η ώρα της μάχης, η σύγκρουσή του με τον Ιππομέδοντα. Ώστε η φράση *ἐν χρείᾳ τύχης* δεν είναι τίποτε άλλο παρά η δεινή και κατεπείγουσα περίσταση[1], η ανάγκη της μάχης, του πολέμου· έχουμε δηλ. εδώ την ίδια έννοια που στον Σοφοκλή, *Αἴας* 963 δηλώνεται με τη μορφή *ἐν χρείᾳ δορός*[2]. Αυτή η έννοια που ο ποιητής δίνει στη λέξη *τύχη* είναι νόμιμη, γιατί *τύχη*, πέρα από οτιδήποτε άλλο, σημαίνει κανονικά την οποιαδήποτε 'περίσταση', και μάλιστα και την 'περίσταση του κινδύνου', δηλ. την κατάσταση που όλα *διακυβεύονται*, ό,τι ακριβώς σημαίνει και η φράση *ἐπὶ ξυροῦ τύχης* από την *Ἀντιγόνη* (στ. 996) του Σοφοκλή[3]. Όταν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας τις εκφράσεις *χρειὼ ἀναγκαίη*, *Ἰλ.* Θ 57, και *ἀναγκαία τύχη* (= *ἀνάγκη*), Σοφ. *Ἠλ.* 48, *Αἴας* 485 κ.ά., εύκολα καταλήγουμε ότι *χρεία τύχης* είναι η αναπόδραστη ανάγκη της μάχης, την οποία σαφώς επέβαλε ο Ερμής, υποβάλλοντας στο βασιλιά Ετεοκλή να επιλέξει τον Υπέρβιο ως αντίπαλο του Ιππομέδοντα, όπως δηλώνει ο ποιητής στη συνέχεια: *Ἑρμῆς δ' εὐλόγως συνήγαγεν*[4].

Σύμφωνα με την ερμηνεία που δίνουμε, ο Υπέρβιος που δεν είναι *οὔτ' εἶδος οὔτε θυμὸν οὐδ' ὅπλων σχέσιν μωμητός*, σπρώχνεται από μια τραγική επιταγή για αυτογνωσία, όπως ακριβώς ο Οιδίποδας Τύραννος στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή. Τώρα αποκτά και τη λογική της η παρουσία της μετοχής *θέλων* και αποκαλύπτεται το 'ενεργοῦν' πρόσωπο στο ρήμα

1. Βλ. τον Index του Αισχύλου (Italie): necessitas Pe 143 ...*χρεία δὲ προσήκει*, ..tempus necessarium, discrimen Se 286... *καὶ φλέγειν χρείας ὕπο*, Ζωμαρίδη: *ἐν τῷ παρόντι κατεπείγοντι καιρῷ καὶ τοῖς δεινοῖς πράγμασι*.

2. Έχουμε τη γνώμη πως και εκεί ο Σοφοκλής γράφοντας: *θανόντ' ἂν οἰμώξειαν ἐν χρείᾳ δορός*, με το ρήμα *οἰμώξειαν* κάνει ετυμολογική αναφορά στο όνομα του Αίαντα (*αἰαῖ, οἰμώζω*).

3. Όπως στην *Ἀντιγόνη*, το ίδιο και εδώ έχουμε ανάμνηση της παροιμιακής φράσης που κατάγεται από τον Όμηρο *Ἰλ.* Κ 173 *ἐπὶ ξυροῦ ἵσταται ἀκμῆς* (πβ. Kamerbeek, σελ. 173). Ο συνδυασμός των δύο χωρίων, του Αισχύλου και του Σοφοκλή, οδηγεί στην αντίληψη ότι και τα δύο μιλούν για τις άκρως επικίνδυνες καταστάσεις, σε τρόπο που να έχουμε εννοιολογική σύμπτωση των λέξεων *τύχη* και *ἀκμή*. Την αντιστοιχία του ομηρικού χωρίου με αυτό του Αισχύλου την αναγνωρίζουμε ευκολότερα, όταν προσέξουμε τη συνέχεια του Κ 173 της *Ἰλιάδας*: *ἢ μάλα λυγρὸς ὄλεθρος Ἀχαιοῖς ἠὲ βιῶναι*, όπου στην πραγματικότητα τίθεται το ερώτημα (πβ. *ἐξιστορῆσαι*) περί ζωής ή θανάτου.

4. Επειδή το επίρρημα *εὐλόγως* είναι οικείο στην ετυμολογική ανάλυση των ονομάτων, έχουμε τη γνώμη ότι με το *εὐλόγως συνήγαγεν* δεν εννοείται μόνο ότι ο Ερμής σωστά έφερε αντιμέτωπους τον Ιππομέδοντα και τον Υπέρβιο, αλλά είναι ο θεός που ενήργησε να συγκεντρωθούν στο πρόσωπο του Υπέρβιου οι αρετές *εἶδος, θυμὸς* και *ὅπλων σχέσις*, ώστε να υπάρξει συζυγία στο όνομα και πράγμα· βλ. για τη σημασία του *εὐλόγως* Schweizer-Keller, σελ. 62 και 76.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ἠρέθη[1]. Δηλ. οι φανερές δυνάμεις που δρουν είναι η ευθύνη του Ετεοκλή και η θέληση, ο πόθος του Υπέρβιου να μάθει αν θα επαληθεύσει ή όχι το όνομά του. Σ' αυτήν την κρίσιμη περίσταση ο τραγικός ήρωας επιθυμεί να διαπιστώσει[2] αν δικαιολογημένα (*εὐλόγως, ἀληθῶς, ἐτητύμως, ὀρθῶς*) έχει αυτό το όνομα ή αν θα διαψευσθεί, ώστε σε σχήμα 'αντίφρασης', το όνομά του θα δηλώνει το αντιστρόφως ανάλογο απ' αυτό που φαίνεται να δηλώνει. Η αφανής δύναμη που ρυθμίζει την τύχη του είναι ο *Τύχων* Ερμής, ο οποίος *εὐλόγως συνήγαγεν* τους δύο πολεμιστές.

Η ίδια επίμονη αναζήτηση για την επαλήθευση ή όχι κάποιας αρχαίας *ἀρᾶς* ή της δαιμονικής δύναμης που κλείνει το όνομά του φαίνεται πως δρα καταλυτικά στην πολυσυζητημένη[3] επίμονη και ανυποχώρητη απόφαση του Ετεοκλή να συγκρουσθεί με τον αδελφό του. Κι αυτός *μέμονεν* (στ. 686) και τον *ἐξοτρύνει* ένας *ὠμοδακὴς ἵμερος* (στ. 692), κάτω από τον οποίο ενεργεί κάποια *δορίμαργος ἄτα* (στ. 687) και το όλο πράγμα *κάρτ' ἐπισπέρχει θεὸς* (στ. 689), για να τελεσθεί η αρά του πατρός, αλλά και να επαληθεύσει ή όχι το όνομά του: *ἐτεὸν κλεινός - ἐτεόκλειτος*, όπως διατείνονται οι πολλοί μελετητές, ή *ἐτεόκλαυτος*, όπως θα δείξουμε παρακάτω (στ. 830).

στ. 576-579

καὶ τὸν σὸν αὖθις πρὸς μόραν ἀδελφεόν,
ἐξυπτιάζων ὄνομα, Πολυνείκους βίαν,
δίς τ' ἐν τελευτῇ τοὔνομ' ἐνδατούμενος
καλεῖ...

Οι παραπάνω στίχοι, που προέρχονται από το έκτο ζευγάρι λόγων και αναφέρονται στον Αμφιάραο, είναι πολύ αινιγματικοί, καθώς παρουσιάζουν προβλήματα και σε επιμέρους λέξεις αλλά και στο γενικό τους νόημα. Χωρίς υπερβολή, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε αυτό το χωρίο ως το πλέον προβληματικό της τραγωδίας[4], ανάλογο δηλ. κατά μια δαιμονική συγκυ-

1. Από πολλούς μελετητές της τραγωδίας έχουν επισημανθεί τα προβλήματα που δημιουργούν οι δύο αυτές λέξεις.

2. Πλήρης νοηματική αντιστοιχία υπάρχει ανάμεσα σ' αυτόν το στίχο και τον στίχο 658 κ.ε., όπου ο Ετεοκλής υπογραμμίζει ότι κατά την κρίσιμη περίσταση της μάχης θα επαληθευθεί ή όχι το όνομα του Πολυνείκη (*εἰσόμεσθα = ἐξιστορῆσαι*).

3. Για το χαρακτήρα του Ετεοκλή και τους παράγοντες που ενεργούν κατά τις επιλογές του έχουν γραφεί πολλά. Μια εικόνα γι' αυτό το θέμα μπορεί να πάρει κανείς από τους Podlecki 283 κ.ε., Regenbogen 51 κ.ε., Winnington-Ingramm 22 κ.ε.

4. Παραλείποντας τους παλαιότερους εκδότες και κριτικούς, από τους νεώτερους: ο Rose αμφιβάλλει για τη γνησιότητα των δυο-τριων τελευταίων λέξεων του στ. 576 και της φράσης *ἐν τελευτῇ* του 578. Ο Murray κρίνει αθεράπευτο το *πρὸς μόραν ἀδελφεόν* του 576 και οβελίζει τον 578. Ο Groeneboom κρίνει αθεράπευτο το *πρόσμορον*. Ο Ma-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρία, του μυστικιστικού πνεύματος που φαίνεται να διαπερνά τα λόγια του Αργείου μάντη. Έτσι όπως έχει παραδοθεί το χωρίο, προδίδει σύγχυση στη σημασία των λέξεων, ασυνέπειες και ανακολουθίες ενοιολογικές ανάμεσα στις λέξεις και στα σημασιολογικά σύνολα. Κοντά σ' αυτά έρχεται η συμφωνία των κωδίκων στην πλέον αινιγματική φράση *πρὸς μόραν*[1], ώστε δικαιολογημένα η τελική απόφανση των κριτικών είναι ότι το χωρίο παραμένει αθεράπευτο, παρά το γεγονός ότι δεκάδες φιλολόγων ενδιαφέρθηκαν να το αποκαταστήσουν και ερμηνεύσουν και πολλές δεκάδες από διορθώσεις έχουν προταθεί.

Θεωρούμε περιττό εδώ να παρουσιάσουμε αναλυτικά και να συζητήσουμε αυτές τις διορθώσεις, καθώς η πολυμορφία τους και η απλοϊκότητα πολλών απ' αυτές θα μας οδηγούσε σε ένα πέλαγος από αντιφάσεις και αδιέξοδα. Μια γενική και πρόχειρη εικόνα όλων αυτών ο ενδιαφερόμενος μπορεί να αποκομίσει από τον Dawe και τον Wecklein[2], και έναν γενικό κατατοπισμό του σχετικά με το πλέγμα των προβλημάτων μπορεί να πετύχει από τις κλασικές ερμηνευτικές εκδόσεις που πολλές φορές έχουμε αναφέρει.

Από όλους τους φιλολόγους που έχουν ασχοληθεί δεν γνωρίζουμε κανέναν που να δέχεται ως υγιές και άρτιο το κείμενο, όχι μόνο στον πολυσυζητημένο στίχο 576, αλλά και στους δύο επομένους[3]. Έτσι χρέος μας είναι να δώσουμε την άποψή μας, επιχειρώντας τις διορθώσεις που νομίζουμε σκόπιμες ή υιοθετώντας άλλες που έχουν προταθεί, ώστε να συμβάλουμε στην αποκατάσταση και καλύτερη κατανόηση του κειμένου.

Οι στίχοι αυτοί, παρόλη την αμηχανία και τη σύγχυση στην οποία μας οδηγούν όσον αφορά τις λεπτομέρειές τους, ευτυχώς αφήνουν να εννοήσουμε με ασφάλεια τη γενικότερη σημασία τους μέσα στο νοηματικό πλαίσιο του χωρίου: ο ήρωας Αμφιάραος, μετά τους βαρείς ονειδισμούς του κατά του Τυδέα, επιπλήττει με σκληρά λόγια και τον Πολυνείκη. Ο Άγγελος-Κατάσκοπος, που ανακοινώνει αυτή τη στιγμή τα συμβαίνοντα κάτω από τα τείχη, λέει σχετικά στον Ετεοκλή: ο μάντης στη συνέχεια άρχισε να τα βάζει με τον αδελφό σου, το δυνατό Πολυνείκη, και φωνάζοντας με

---

zon σημειώνει για το *πρὸς μόραν ἀδελφεόν*: locus nondum emendatus. Ο Page χαρακτηρίζει ακατανόητες τις φράσεις *αὖθις πρὸς μόραν* και *δίς τ' ἐν τελευτῇ*. Ο Hutchinson κρίνει αθεράπευτο και ακατανόητο το κείμενο από το *πρόσμορον* ως το *ἐνδατούμενος*.

1. Βλ. το κριτικό υπόμνημα του Page: 576 πρὸς μόραν Mac A, προσμόραν Mpc, πρὸς μόρον vel πρόσμορον rell. (πρὸς μόρον τ' Fpc, προσμόρων Tr; πρὸς πόρον vel πρόσπορον γρ. vel sscr. IBWP); προσμολὼν Aldinae margo.

2. Για το στίχο 576 οι Dawe, Repert. 34, και Wecklein, ό. παραπ., έχουν συγκεντρώσει σαράντα διορθώσεις.

3. Οι Italie-Radt απαλείφουν ολόκληρο το στίχο 577.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

νόημα το όνομά του του λέει... Το απόλυτα σίγουρο δηλ. είναι ότι ο Αμφιάραος καταπιάνεται με τον Πολυνείκη και κάνοντας υπαινιγμό στην ετυμολογική σύσταση του ονόματός του τον επιτιμά.

Αυτό κυρίως που δημιουργεί τα προβλήματα είναι το παραδεδομένο *πρὸς μόραν* (ή *πρόσμορον-πρὸς μόρον*), που είναι πράγματι μια αινιγματική φράση και παραμένει ακόμη σκοτεινή. Οι διορθώσεις που προτείνονται γι' αυτήν οδηγούν σε αμφιβολίες για την επική λέξη *ἀδελφεόν*. Επιφυλάξεις έχουν διατυπωθεί και για τη λέξη *ὄνομα* του επομένου στίχου, αντί του οποίου έχει προταθεί, και από μερικούς υιοθετηθεί, *ὄμμα*, καθώς και για τη φράση *δίς τ' ἐν τελευτῇ* του παρακάτω στίχου. Κοντά σ' αυτά, ερμηνευτικές δυσκολίες εμφανίζει η μετοχή *ἐξυπτιάζων*, η φράση *δίς τ' ἐν τελευτῇ*, αλλά και η μετοχή *ἐνδατούμενος*. Όλο αυτό το πλέγμα των πολύμορφων προβλημάτων απαιτεί μια συντονισμένη και συνολική αντιμετώπιση, γιατί οι έννοιες των λέξεων—και τα προβλήματά τους—διαπλέκονται και η μεταβολή στη μορφή ή την έννοια της μιας επηρεάζει την άλλη. Θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε και να φωτίσουμε το χωρίο, μερίζοντάς το, όπως επιβάλλει η νοηματική διαπλοκή του, σε δύο μέλη. Ως πρώτο εννοιολογικό 'σύνταγμα' δεχόμαστε το σύνολο *καὶ τὸν σὸν αὖθις †πρὸς μόραν† ἀδελφεόν, ἐξυπτιάζων† ὄνομα†*. Όπως επισημάναμε, το μέγα πρόβλημα εδώ είναι η φράση *πρὸς μόραν*, που, όπως έχει παραδοθεί, είναι εντελώς περίεργη και ακατανόητη. Η κρατούσα αντίληψη στη νεότερη έρευνα είναι ότι η φράση προδίδει τη λέξη *ὁμόσπορον* και ότι το όνομα *ἀδελφεὸν* μπήκε στο κανονικό κείμενο από το περιθώριο, όπου με τη μορφή *ἀδελφὸν* θα ήταν ερμήνευμα του *ὁμόσπορον*. Παράλληλα μ' αυτό, μια γενικότερη τάση της νεότερης κριτικής είναι να δεχθεί κάποια μετοχή, από την οποία να εξαρτάται το *ὁμόσπορον* (ή το οποιοδήποτε άλλο συμπλήρωμα), πάλι με αφορμή τη φράση *πρὸς μόραν* κ.τ.ό. Έτσι έχουμε τις διορθώσεις: *λοιδορῶν ὁμόσπορον* Weil, *προσμολὼν ὁμόσπορον* Dindorf, Blomfield, Fraenkel[1], *προσδρακὼν ὁμόσπορον* Mazon[2], Rose, *προυσελῶν ὁμόσπορον* Ζωμαρίδης, κ.ά. Τελευταία ο Hutchinson, αν και θεωρεί το χωρίο αθεράπευτο, δεν αποκλείει και αυτός το *ἀδελφεὸν* να προέρχεται από ερμήνευμα του *ὁμόσπορον*. Παραλείποντας ένα πλήθος άλλων προτάσεων, ίσως έχει κάποιο ενδιαφέρον να αναφέρουμε τη διόρθωση *πρὸς σπο-*

---

1. Ο Fraenkel, σελ. 43 και 46, χαρακτηρίζει το *πρόσμορον* vox nihili και για το στίχο 576 σημειώνει: στο αθεράπευτα φθαρμένο δεύτερο μισό του στ. 576 αρχικά υπήρχε ένα ρήμα dicendi. Τη φράση *πρὸς μόραν ἀδελφεὸν* οβελίζει και ο West.

2. Ωστόσο ο Mazon ad. loc. σημειώνει: Το κείμενο είναι πολύ αμφίβολο και κανείς ακόμη δεν μπόρεσε να το διορθώσει ικανοποιητικά. Το μόνο σαφές είναι ότι ο Αμφιάραος αναλύει το όνομα του Πολυνείκη, για να τονίσει την ετυμολογική του δύναμη.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ρᾶς του Tucker και, ύστερα απ' αυτήν, *πρὸς σπορὰν* του *Froidefond*[1], καθώς και την πρόταση *πρὸς μόρων* (ή *πρὸς μόρας*) του *Cataudella*[2]. Ο μόνος που προκαταβολικά θεωρεί ορθό το στίχο όπως έχει παραδοθεί (*πρὸς μόραν*) είναι ο Verrall, ο οποίος εννοεί: 'κατὰ το οφειλόμενο μέτρο, δηλ. ανάλογα με την αξία του' (*πρὸς μόραν* = πρὸς μέρος, in proportion...)[3].

Σταχυολογήσαμε τις παραπάνω διορθώσεις ως τις πιο ενδιαφέρουσες από το πλήθος των άλλων, οι οποίες εξασφαλίζουν μεν κάποια λογικότητα στο νόημα, όμως προϋποθέτουν τον οβελισμό του *ἀδελφεόν*[4] και, συνακόλουθα, με στήριγμα το *πρὸς* παρεμβάλλουν μια μετοχή, για να θεραπεύσουν μετρικά και γλωσσικά-νοηματικά το κείμενο. Όπως αντιλαμβάνεται ο κάθε υποψιασμένος αναγνώστης, αυτή η σύνθετη διαδικασία δεν πείθει ικανοποιητικά, ώστε η αθέτηση του *πρὸς μόραν* από τους δύο τελευταίους εκδότες της τραγωδίας, τον Page και τον Hutchinson, και η εκτίμηση των Mazon, Lupaş και Rose, ότι όλες οι διορθώσεις είναι αόριστες και το κείμενο είναι και παραμένει αμφίβολο, είναι η πιο σωστή θέση απέναντι στο προβληματικό χωρίο.

Μπροστά σ' αυτήν τη χαώδη κατάσταση νομίζουμε πως διαθέτουμε το νήμα που θα μας οδηγήσει στη μορφολογική και νοηματική διέξοδο, όταν στην επίμαχη θέση αποκαταστήσουμε το κείμενο σε *προσόμορόν γ' ἀδελφεόν*[5], με τη σημασία του 'προσκείμενος', 'γειτονικός', όπως έχουμε τη λέξη *προσόμουρος* στον Ηρόδοτο 4. 173[6], και κρατήσουμε αμετάβλητο το *ἀδελφεόν*. Από μετρική άποψη ο στίχος παραμένει υγιής, και απλώς με το *προσόμορον* εισάγεται η ανάλυση του τρίτου μακρού σε δυο βραχέα. Στην πραγματικότητα η διόρθωση που προτείνουμε δεν είναι καν διόρθωση, όταν σκεφτούμε ότι το γράμμα *ο* που προσθέτουμε μετά το *σ*, σε ένα χειρόγραφο, κοινόν πρόγονο όλων των σωζομένων χφφ, γραμμένον μάλλον σε

1. Froidefond 219. Ο ίδιος προτείνει να διορθώσουμε το *αὖθις* σε *αὖ δίς*, με μια πολύ ευφάνταστη επιχειρηματολογία.

2. Ήδη ο Τρικλίνιος είχε διορθώσει σε *προσμόρων*. Ο Cataudella, σελ. 48, δέχεται τον πληθυντικό σε σχέση με τη μοίρα των δύο αδελφών και με την έννοια: ο δικός σου αδελφός από τη μοίρα και των δύο.

3. Ο Verrall εννοεί ως ρήμα το *βάζει* (στ. 571), επειδή αθετεί το στίχο 579.

4. Οι μόνοι που δείχνουν ανοχή στον επικό τύπο είναι ο Rose, και, διορθώνοντας άλλα, οι Schütz, Bothe, Klausen, H. Voss (βλ. Wecklein ό. παραπ.). Όμως ένας τέτοιος επικός-ιωνικός τύπος δικαιολογείται σε ιάμβους του Αισχύλου, σύμφωνα με τα πορίσματα της έρευνας του Sideras, ό. παραπ.

5. Για το συνδυασμό των μορίων *καί...γε* βλ. Denniston, σελ. 157, όπου διαβάζουμε: The effect of *γε* in *καὶ...γε* is to stress the addition made by *καί*.

6. Ενδιαφέρον είναι ότι ο Ηρόδοτος εκεί μιλάει για γειτνιάζοντες ανθρώπους: *Ναμασῶσι δὲ προσόμουροί εἰσι Ψύλλοι*. Αν και είναι χωρίς σημασία η γραφή *προσόμοροι* που παρέχουν τα χφφ CDRV, και μόνη η παρουσία του τύπου σε ορισμένα χφφ, είναι ένδειξη ότι έτσι είναι αποδεκτός στο αττικό γλωσσικό αίσθημα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

μικρογράμματη γραφή, θα είχε γραφεί ψηλά στην απόληξη της κεραίας του σ (με την κύρτωσή της προς τα αριστερά). Αυτό θα εξελήφθη ως απλή κύρτωση της κεραίας του σ και, όπως συνηθίζεται, παραλείφθηκε κατά την αντιγραφή[1].

Το νόημα που προσλαμβάνει το κείμενο, ύστερα απ' αυτήν τη θεώρηση, είναι στέρεο και διαφωτίζει και τα επόμενα αινιγματικά του σημεία: ο Αμφιάραος, που είναι τοποθετημένος στην έκτη πύλη, πρώτα στράφηκε προς τον Τυδέα, που βρισκόταν από τη μια μεριά, και ύστερα γυρίζοντας από την άλλη μεριά[2] στον Πολυνείκη, που βρισκόταν κοντά του —δίπλα του— στην έβδομη πύλη, τον ονείδιζε και αυτόν.

Το σύνολο *προσόμορον ἀδελφεὸν* τώρα είναι αντικείμενο του ρήματος *καλεῖ* (στ. 579), ενώ όσα παρεμβάλλονται είναι μετοχικές προτάσεις με τις μετοχές *ἐξυπτιάζων* και *ἐνδατούμενος*, οι οποίες συνδέονται με το *τ'*. Μ' αυτή τη ρύθμιση αποκαθίσταται, κατά τη γνώμη μας τέλεια, από τυπική και λογική άποψη, το επίμαχο σημείο του στίχου και διαφωτίζονται τα σκοτεινά σημεία του επομένου, τα οποία διαπλέκονται νοηματικά μ' αυτό. Δηλ. φαίνεται επιβεβλημένη η διόρθωση του *ὄνομα* σε *ὄμμα*[3], όπως έγινε από τον Schütz και υιοθετήθηκε, σωστά, από τους Paley, Verrall, Ζωμαρίδη, Groeneboom και West[4], και αποκαλύπτεται το σωστό νόημα του *ἐξυπτιάζων*: ο Αμφιάραος, όταν φώναξε τον προσκείμενο Πολυνείκη, έστριψε (γύρισε ανάποδα) τα μάτια του (ή το πρόσωπό του), από τη μια μεριά που ήταν ο Τυδέας προς την άλλη που βρισκόταν ο Πιλυνείκης. Μ' αυτή την τελευταία ερμηνεία φαίνεται πόσο άτοπες, άκαιρες και υπερβολικές είναι οι σημασίες που δόθηκαν στην παραδεδομένη φράση *ἐξυπτιάζων ὄνομα*[5] ή και στην αποκατεστημένη *ἐξυπτιάζων ὄμμα*[6].

---

1. Υποψιαζόμαστε ότι ο διαφορετικός τονισμός —ή η απάλειψη του τόνου στη λέξη *προσμορον* (βλ. κριτ. υπόμν. Hutchinson)—στα παραδεδομένα, καθώς και η ποικιλία στο χωρισμό τους (βλ. το κριτικό υπόμνημα του Page) είναι ενδεικτικά για το βάσιμο της εικασίας μας.

2. Ο Froidefond, σελ. 211, δέχεται ότι τα φαινόμενα υποβάλλουν την αίσθηση πως οι Τυδεύς, Αμφιάραος και Πολυνείκης κατέχουν τρεις παρακείμενες θύρες.

3. Η σύγχυση των δύο λέξεων στα κείμενα των τραγικών είναι συνηθισμένη· βλ. π.χ. Αισχ. Απόσ. 308, *Χοηφ.* 238 (Walcenaer, Dindorf, Hermann, Paley), Ευρ. *Ἰφ. Ταύρ.* 905· πβ. Paley ad loc. και *Χοηφ.* 230.

4. Τη διόρθωση αποδέχονται και οι Hermann, Dindorf, Wecklein και Weil, ενώ την απορρίπτουν ως αδικαιολόγητη οι Lesky και Wilamowitz (βλ. Lesky, Septem, σελ. 233 κ.ε.).

5. Στα αρχαία σχόλια επικρατεί η σημασία του *ἀναπτύσσων-ἐτυμολογῶν ἢ διαιρῶν*. Ο Rose υποθέτει ότι ο μάντης αποκαλύπτει το εσωτερικό νόημα του ονόματος (nomen omen), οι Lesky, ό. παραπ. 236, Fraenkel, ό. παραπ. σελ. 44, Lupaş και Hutchinson προτιμούν τη σημασία 'θέτω το πίσω μέρος εμπρός'.

6. Σημειώνουμε τις ερμηνείες των Verrall: 'με τα μάτια γυρισμένα προς τα πάνω',

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ύστερα από το ξεκαθάρισμα της πρώτης ενότητας, το δεύτερο εννοιολογικό σύνολο που απαρτίζει το στίχο 578, παρά τις μεμονωμένες δυσχέρειες, φαίνεται, συνεπεία και της διαφραστικής του σχέσης με το πρώτο, πως δεν δημιουργεί ιδιαίτερα προβλήματα, εκτός, ίσως, της φράσης *δίς τ' ἐν τελευτῇ*. Εδώ πρέπει να απορριφθεί η άποψη ότι με το *ἐν τελευτῇ* νοείται 'στο τέλος των λόγων του[1]. Επειδή η μετοχή *ἐνδατούμενος* σίγουρα σημαίνει την αναφορά (μάλλον την προφορά) του ονόματος *Πολυνείκης*, το οποίο στο δεύτερο μέρος του περιέχει τη δυσώνυμη λέξη *νεῖκος*, πιστεύουμε ότι στο δυσνόητο *δίς τ' ἐν τελευτῇ* πρέπει να αναζητήσουμε κάποια αναφορά-σχόλιο για το δυσώνυμο μέρος (*νεῖκος*) του ονόματος (*Πολυνείκης*) που υπαινικτικά αναφωνεί ο μάντης. Γι' αυτό πιστεύουμε ότι θα ολοκληρώσουμε το νόημα του στίχου, όταν διορθώσουμε σε *δὺς ἐκτελευτῶν τ'*[2]. Έτσι αποφεύγουμε την ανάγκη να εννοήσουμε ότι ο Αμφιάραος πρόφερε δυο φορές *(δὶς)* το όνομα *Πολυνείκης* (ή μόνο το δυσοίωνο μέρος του)[3]. Σε συνδυασμό με την έννοια 'στρέφω', 'γυρίζω από την άλλη μεριά' το βλέμμα, που αναγνωρίσαμε στο *ἐξυπτιάζων*, φαίνεται άστοχη και η ερμηνεία του Lesky, ότι 'αντέστρεψε τα στοιχεία του ονόματος και αυτό τέλος *(ἐν τελευτῇ)* το απηύθυνε στον προσφωνούμενο δυο φορές, κάθε φορά σε διαφορετική μορφή... με τον αινιγματικό λόγο *Πολυνείκης νεῖκος πολύ'*, η οποία είχε τύχει καλής υποδοχής από τους κριτικούς[4]. Τώρα η δήλωση του Αγγέλου αναδεικνύεται φυσικότερη, κατανοητότερη, αλλά και απλούστερη: Ο Αμφιάραος φωνάζει το δυσώνυμο στο τέλος του όνομα του Πολυνείκη, προφέροντάς το (τονίζοντας, συλλαβίζοντας) με έμφαση, ώστε να διακριθούν τα δύο συστατικά του μέρη: *πολύ* + *νεῖκος*.

Παλαιογραφικά το σύμπλεγμα *ισ* συγχέεται πολύ συχνά με το *υσ* στη μικρογράμματη γραφή, το *ν* με το *κ*, όταν το δεύτερο γράφεται ως *u*, ενώ η σύγχυση των *ῇ* και *ῶν* πρέπει να προέρχεται από συντομογράφηση της κατά-

---

Ζωμαρίδη: 'ἀνατείνω τὰς ὀφρῦς καὶ ἀναβλέπω εἰς τὸν οὐρανόν', Paley: 'uplifting his eyes in regard to the fate of his father (Oedipus)...'.

1. Αυτό υποστηρίζουν οι Paley, Ζωμαρίδης, Rose, Groeneboom. Οι Lupaş, Fraenkel και Hutchinson αμφιβάλλουν για τη γνησιότητά του, ενώ ο Murray αθετεί ολόκληρο το στίχο.

2. Με το *τ' οὔνομα* που δεχόμαστε δεν διορθώνουμε τίποτε, αλλά διαβάζουμε διαφορετικά το ΤΟΥΝΟΜΑ της μεγαλογράμματης γραφής. Η επική λέξη *οὔνομα* δικαιολογείται σ' αυτήν την τραγωδία και ιδιαίτερα σ' αυτό το χωρίο, όπου έχουμε έντονο επικό χρώμα, κι ας μην απαντά αλλού στον Αισχύλο. Τα επικά στοιχεία που προσκομίζει ο Sideras με τη σχετική μελέτη του είναι τέτοια, που να μην αφήνουν καμιά αμφιβολία για τη γνησιότητα των γραφών *οὔνομα* και *ἀδελφεόν*.

3. Ανάλογα ο Hermann είχε προτείνει τη διόρθωση *δυσεκτέλευτον*, βλ. Ζωμαρίδη ad loc.

4. Βλ. Lesky ό. παραπ. 236 κ.ε.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ληξης της μετοχής, όπου, ως γνωστόν, δεσπόζει η ένδειξη της περισπωμένης. Σημειώνουμε ακόμη ότι το ρήμα *ἐκτελευτῶ* απαντά στον Αισχύλο[1].

Κάνοντας μια ανακεφαλαιωτική αναδρομή σε όσα εκθέσαμε και υποστηρίξαμε πιο πάνω, βλέπουμε ότι κερδίζουμε, κατά την άποψή μας, ένα κείμενο με αυστηρή συντακτική και νοηματική αλληλουχία: *(ὁ Ἀμφιάρεως) ἐξυπτιάζων ὄμμα, τὸν σὸν προσόμορον ἀδελφεόν, Πολυνείκους βίαν, δὺς ἐκτελευτῶν τ' οὔνομ' ἐνδατούμενος, καλεῖ*, όπου οι λέξεις, οι συντάξεις και τα νοήματα όχι μόνο βρίσκονται σε αμοιβαιότητα, αλλά και το καθένα χωριστά αποτελεί την προϋπόθεση για την παρουσία του άλλου. Αν έχουν έτσι τα πράγματα, πρέπει να επισημάνουμε τον κίνδυνο που διατρέχουν τα κείμενα των κλασικών, όταν επιχειρούνται διορθώσεις χωρίς την επιβεβλημένη εκτίμηση των παλαιογραφικών παραμέτρων και δοκιμάζονται ερμηνείες που τα 'ενδοκειμενικά' δεδομένα ελάχιστα τις ευνοούν[2].

στ. 622-624

ποδῶκες ὄμμα, χεῖρα δ' οὐ βραδύνεται
παρ' ἀσπίδος γυμνωθὲν ἁρπάσαι δόρυ.

Οι στίχοι αυτοί εμφανίζουν δυσκολίες συντακτικές και νοηματικές, οι οποίες έχουν επισημανθεί από όλους τους κριτικούς της τραγωδίας. Με βάση το παραδεδομένο κείμενο το νόημα που διαφαίνεται είναι ότι: (ο γέρος; Λασθένης, που διατηρεί τις νεανικές του δυνάμεις) είναι γρήγορος στο μάτι και στο χέρι ώστε να αρπάζει το δόρυ που ξεσκεπάζεται από την ασπίδα.

Ωστόσο, οι ερμηνευτικές δυνατότητες βασικά διαφοροποιούνται ανάλογα με τη σημασία που αναγνωρίζει κανείς στη φράση *παρ' ἀσπίδος γυμνωθέν*. Οι Murray και Sidgwick, που κρατούν αμετάβλητο το *δόρυ* και δέχονται τη διόρθωση του *χεῖρα* των χφφ σε *χειρί*, εννοούν ότι ο Λασθένης με το χέρι του αρπάζει το δόρυ που μένει ακάλυπτο από την ασπίδα του[3]. Όμως μια σημαντική δυσκολία που δημιουργεί αυτή η θεώρηση εντοπίζεται στο τι σημαίνει ακριβώς η μετοχή *γυμνωθὲν* και πότε καλύπτεται το δόρυ από την ασπίδα, η οποία κρατιέται με το αριστερό χέρι[4].

---

1. Βλ. ιδιαίτερα *Ἱκέτ.* 410 κ.ε.: *ὅπως...ταῦτα...ἡμῖν ἐκτελευτήσει καλῶς*, και πρόσεξε τη συνύπαρξη του ρήματος με το επίρρημα *καλῶς*.

2. Ως παράδειγμα αναφέρουμε την κατά τα άλλα εμπεριστατωμένη και μεθοδικά δομημένη μελέτη του Froidefond, La double Fraternité d'Étéocle et de Polynice, όπου οι εξεζητημένες ερμηνείες και οι μετέωροι συνειρμοί οδηγούν σε αυθαίρετες διατυπώσεις.

3. Ο Paley, που διατηρεί τις γραφές των κωδίκων, εννοεί ως εξής το *παρ' ἀσπίδος* (στηριζόμενος στον Θεόκρ. 22.184 *σείων κάρτερον ἔγχος ὑπ' ἀσπίδος ἄντυγα πράταν*): 'να αρπάζει το γυμνό ξίφος (ή δόρυ) από το παραπλεύρως της ασπίδος μέρος', και το *γυμνωθέν*: 'το απότομα εκτιθέμενο σε θέα'.

4. Βλ. αυτόν τον προβληματισμό στον Rose ad loc.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Η άλλη ερμηνευτική δυνατότητα — η οποία όσον αφορά αυτό το σημείο φαίνεται σωστή— είναι ότι το *γυμνωθὲν παρ' ἀσπίδος* σημαίνει το μέρος του σώματος του αντιπάλου που μένει ακάλυπτο από την ασπίδα. Έτσι γενικά δέχονται το νόημα της φράσης οι Wilamowitz, Ζωμαρίδης, Rose, Mazon και Hutchinson. Για να φτάσουμε όμως απρόσκοπτα σ' αυτήν την, μάλλον αυτονόητη, έννοια, πρέπει προηγουμένως να διορθωθεί το *χεῖρα* σε *χειρὶ* και το *δόρυ* σε *δορί*, όπως κάνουν ο Rose και ο Hutchinson. Ο Ζωμαρίδης, που κρατάει το *χεῖρα*, προσπαθεί να παρακάμψει τη συντακτική δυσκολία γράφοντας: 'οὐκ ἔχει βραδεῖαν χεῖρα... ἤτοι ἡ χεὶρ αὐτοῦ ἔσται ταχεῖα μέλλουσα νὰ τρώσῃ διὰ τοῦ δόρατος τὸ τῆς ἀσπίδος γυμνωθὲν μέρος (τοῦ ἐχθροῦ)', ενώ ο Mazon επιχειρεί μια καταχρηστική δικαιολόγηση της αιτιατικής χεῖρα[1] γράφοντας: 'son oeil agile et son bras prompt à frapper de la javeline le flanc découvert par le bouclier'.

Για να αντιληφθούμε όμως καλύτερα την προβληματικότητα του χωρίου, πρέπει να παρακολουθήσουμε μια-μια τις συγκεκριμένες δυσκολίες. Οι λέξεις και οι συντάξεις που προφανώς δεν εναρμονίζονται με τον δόκιμο αττικό λόγο —και γι' αυτό προκάλεσαν διορθωτικές επεμβάσεις— είναι: Η αιτιατική *χεῖρα* για να δικαιολογηθεί στο κείμενο, πρέπει να θεωρηθεί αντικείμενο του *βραδύνεται*, του οποίου υποκείμενο πρέπει να είναι το *Λασθένης*. Για να δεχθούμε όμως κάτι τέτοιο είμαστε υποχρεωμένοι να αποδώσουμε στο ρήμα αυτό μεταβατική σημασία, κάτι που θα σήμαινε υπέρβαση των σημασιολογικών δυνατοτήτων του ρήματος. Αν θεωρήσουμε την αιτιατική *χεῖρα* αιτιατική της αναφοράς, οπότε το ρήμα *βραδύνεται* με υποκείμενο το *Λασθένης* να σημαίνει 'είναι βραδύς', τότε φτάνουμε στην έννοια: 'δεν είναι βραδύς κατά το χέρι ώστε να αρπάξει το δόρυ...'. Αυτό όμως προσκρούει στη λογική που παραπάνω αναλύσαμε σχετικά με τη φράση *παρ' ἀσπίδος γυμνωθέν*. Ο τύπος *δόρυ* δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά αιτιατική, αντικείμενο του απαρεμφάτου *ἁρπάσαι*, δηλ. ένας συντακτικός όρος που τα συμφραζόμενα του κειμένου τον αναιρούν.

Οι ρυθμιστικές δυνατότητες που κατά καιρούς δοκίμασαν οι φιλόλογοι είναι, βασικά, δύο διασταυρούμενες διορθώσεις: ή διορθώνουν το *χεῖρα* σε *χειρί*, και κρατούν αμετάβλητο το *δόρυ*[2], ή διατηρούν το *χεῖρα* και διορθώνουν το *δόρυ* σε *δορί*[3]. Μια τρίτη πρόταση είναι αυτή που τελευταία έκανε ο Hutchinson, ο οποίος διορθώνει τις αιτιατικές σε *χειρί* και *δορί*.

---

1. Κάνει εντύπωση ότι η αιτιατική *χεῖρα* δεν προβλημάτισε καθόλου τον Paley.

2. Αυτό κάνουν οι Wilamowitz, Murray, Groeneboom και Page. Τη διόρθωση του *χεῖρα* σε *χειρὶ* πρῶτος εισηγήθηκε ο Hartung.

3. Όπως οι Mazon, Rose και Fraenkel. Τη διόρθωση σε *δορὶ* εισηγήθηκαν οι Schütz και Weil.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Οι αδυναμίες της πρώτης εκδοχής είναι: αν υποκείμενο του *βραδύνεται* είναι ο *Λασθένης*, δεν έχει καμιά λογική το *ἁρπάσαι δόρυ*, ούτε μόνο του, ούτε, πολύ περισσότερο, στη συνάφειά του με το *παρ' ἀσπίδος γυμνωθέν*. Αν υποκείμενο του ρήματος θεωρηθεί το *δόρυ*, τότε εκτός από τη δυσκολία που δημιουργεί το *ἁρπάσαι*, το οποίο αναγκαστικά πρέπει να σημαίνει 'κτυπώ' ή 'τρυπώ'(!), αναφαίνεται εντελώς αποκρουστική και η δοτική οργανική *χειρί*.

Με τη δεύτερη εκδοχή *(χεῖραι...δορί)*, εκτός της δυσκολίας που εντοπίζεται στη σημασία του ρήματος *ἁρπάσαι* (rapide ferire)[1], δημιουργούνται και άλλες: η αιτιατική *χεῖρα*, που πρέπει να είναι της αναφοράς (quod autem ad manum attinet)[2], και η διάθεση του *βραδύνεται* (er zaudert)[3].

Ιδιαίτερη συζήτηση χρειάζεται η θέση του Hutchinson *(χειρὶ....δορί)*, ο οποίος υιοθετεί τις δύο παράλληλες δοτικές βασιζόμενος στο στίχο 230 κ.ε. του *Αίαντα* του Σοφοκλή: *παραπλάκτῳ χερὶ συγκατακτὰς κελαινοῖς ξίφεσιν βοτὰ καὶ βοτῆρας*. Όμως το παράδειγμα αυτό δεν είναι καθόλου χρήσιμο, γιατί εκεί δεν απαντούν δύο παράλληλες και ισοδύναμες δοτικές ('εμφατικό' χαρακτηρίζει ο Hutchinson το *χερί*), αλλά η πρώτη *(χερί)* αναφέρεται στο θάνατο του ίδιου του Αίαντα =*θανεῖται παραπλάκτῳ χερί*, ενώ η δεύτερη, είναι μεν κι αυτή οργανική, όμως αναφέρεται στο *συγκατακτάς*, που έχει αντικείμενο τα *βοτὰ* και *βοτῆρας*. Και τώρα πάλι το *ἁρπάσαι* πρέπει να υποστεί σημασιολογικό 'βιασμό', ώστε να σημαίνει 'κτυπώ'[4].

Από όσα εκθέσαμε πιο πάνω νομίζουμε ότι φάνηκε πως οι στίχοι αυτοί, είτε κρατηθούν όπως έχουν παραδοθεί, είτε διορθωθούν όπως έχουν προτείνει οι ειδικοί μελετητές, παραμένουν τυπικά άστατοι και νοηματικά αινιγματικοί, ώστε, εκ πρώτης όψεως, να έχει δίκιο ο Dindorf, που απορρίπτει τον 623 ως interpolatio, καθώς και οι Schütz, που θεώρησε τον 624 ύποπτο[5], και Rose, που δεν μπορεί να βρει κανένα νόημα για τον ίδιο στίχο[6]. Παραλείπουμε, μάλιστα, τις πάμπολλες διορθώσεις που έχουν προταθεί[7] όχι μόνο για τις επίμαχες λέξεις *χεῖρα* και *δόρυ*, αλλά και για άλλες[8],

1. Βλ. Wilamowitz και Fraenkel ό. παραπ.
2. Πβ. Fraenkel ό. παραπ.
3. Βλ. Fraenkel ό. παραπ.
4. Αυτή την 'εκβιαστική' σημασία θέλουν να επιβάλουν στο ρήμα όλοι οι μελετητές της τραγωδίας.
5. Βλ. Wecklein ό. παραπ.
6. Ο Ανώνυμος του Cambridge συγχωνεύει τους στίχους 622-625 σε έναν στίχο: *γέροντα τὸν νοῦν, χεῖρα δ' οὐ βραδύνεται*· βλ. Dawe, Repert. σελ. 35.
7. 'Όλες αυτές ο ενδιαφερόμενος μπορεί να τις ιδεί στους Ζωμαρίδη, Wecklein και Dawe, Repert.. σελ. 35.
8. Π.χ. ο Ζωμαρίδης διορθώνει το *ὄμμα* σε *οἶμα* (= 'ἡ ὁρμητική καὶ θυελλώδης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καθώς και τις διάφορες ερμηνευτικές επινοήσεις για την επίτευξη κάποιας νοηματικής ανοχής αυτών των στίχων.

Ύστερα από εξαντλητική μελέτη καταλήξαμε στη γνώμη ότι πράγματι το κείμενο αυτό είναι φθαρμένο, όχι μόνο στα σημεία που έχουν επισημανθεί αλλά και σε άλλα, και πιστεύουμε ότι, αν αποκαταστήσουμε αυτά όπως εμείς κρίνουμε επιβεβλημένο, θα αποκαλυφθεί ένας λόγος ποιητικός, στέρεος μορφολογικά και άρτιος νοηματικά.

Το σημείο από όπου ξεκινάμε την κριτική μας είναι η διαπίστωση ότι το ρήμα *ἁρπάσαι* δεν είναι αυτό που έγραψε ο ποιητής, αλλά κάποιο άλλο, το οποίο, όπως προκύπτει και από τις ερμηνευτικές προσπάθειες των προηγούμενων μελετητών, πρέπει να έχει την έννοια του 'χτυπώ' ή 'τρυπώ'. Ακόμη, φαίνεται απόλυτα λογική η εκτίμηση ότι το *παρ' ἀσπίδος γυμνωθέν* είναι αντικείμενο αυτού του ρήματος και έχουν δίκιο εκείνοι που υποστηρίζουν ότι η φράση δηλώνει το μέρος του αντιπάλου που αφήνεται ακάλυπτο από την ασπίδα του. Ο Rose πολύ ευφυώς υποδεικνύει ως πρότυπο της αισχύλειας εικόνας τον στίχο 310 (311 κ.ε.) από το Π της *Ἰλ.*

.....ἀτὰρ Μενέλαος ἀρήϊος οὖτα Θόαντα
στέρνον γυμνωθέντα παρ' ἀσπίδα.....

Δεν επρόσεξε όμως ο Rose ότι εκεί ακριβώς υπάρχει ο αόριστος *οὖτα* του ρήματος *οὐτάω* (ή *οὐτάζω*). Το απαρέμφατο αορίστου *αὐτάσαι*[1], λοιπόν, πρέπει να υπήρχε εδώ, στη θέση του *ἁρπάσαι* των χφφ, δηλ. ένα ρήμα, που δεν είναι μόνο επικό, αλλά και τραγικό (βλ. LSJ), και απαντά συχνά στον Ευριπίδη και δεν είναι άγνωστο στον Αισχύλο[2]. Ώστε, θα μπορούσαμε να δεχθούμε τη διόρθωση *χειρὶ* και να έχουμε την εξής έννοια: (ο Λασθένης) δεν αργεί με το χέρι να χτυπήσει το δόρυ στο μέρος από το σώμα του εχθρού, που έμεινε ακάλυπτο από την ασπίδα', όταν επικαλεσθούμε παρόμοια παραδείγματα, από αρχαίους συγγραφείς, όπου απαντούν παράλληλα δύο ανάλογες αιτιατικές: Ευρ. *Φοίν.* 1397 *στέρνα...διῆκε λόγχην,* Όμ. *Ἰλ.* Ε 291 *βέλος δ' ἴθυνεν Ἀθήνη ῥῖνα.* Δυστυχώς σ'αυτά τα παραδείγματα οι αιτιατικές *στέρνα* και *ῥῖνα* δικαιολογούνται από την ιδιαίτερη σημασία των ρημάτων *διῆκε=ἧκε διὰ στέρνα* και *ἴθυνεν=ἴθυνεν ἐς ῥῖνα.* Όμως, επειδή το *οὐτάζω* φαίνεται να αποτελεί ενιαίο σύνολο με μια

προσβολή, ή ἔφοδος'), ενώ για τη φράση *ἁρπάσαι δόρυ* προτείνουν: ο Weil *ἁρπάσας ἄορ* και ο Hildebrandt *ἁρπάσαι δέμας* (βλ. Wecklein, ό. παραπ.)

1. Αξίζει να προσέξουμε ότι στους παρακάτω στίχους βρίσκουμε όχι μόνο τον τύπο *οὔτασ'* της οριστικής (στ. 317), αλλά και αυτό το απαρέμφατο *οὐτάσαι* (στ. 322).

2. *Ἀγ.* 1344 *καιρίως οὐτασμένος.* Με πολλή χαρά διαπιστώνουμε ότι ο Hermann έχει διορθώσει σε *οὐτᾷ* το *σοῦται* του κώδικα Μ στις *Χοηφ.* 640 *ξίφος διανταίαν ὀξυπευκὲς οὐτᾷ.*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

δοτική (συνήθως *δορί*), κρίνεται εδώ επιβεβλημένη η δοτική *δορί*, που παλαιογραφικά εύκολα δικαιολογείται, αφού μάλιστα η αιτιατική *δόρυ* θα κρίθηκε αναγκαία για το κείμενο, ύστερα από τη μετατροπή του *οὐτάσαι* σε *ἁρπάσαι*.

Ύστερα από την αποκατάστασή του ο τύπος *οὐτάσαι* ανοίγει νέες προπτικές για την αποκατάσταση και άλλων φθαρμένων γραφών του κειμένου. Αφού έχουμε ως δεδομένο ότι η αιτιατική *χεῖρα* των χφφ, όπως αναλύσαμε πιο πάνω, δεν συμβιβάζεται με τα συμφραζόμενα, πρέπει να σκεφτούμε κάτι, ώστε το νόημα του στ. 623 να διαπλέκεται και να στηρίζεζεται με την εικόνα που έχουμε κερδίσει για τον στίχο 624. Υποθέτουμε ότι υπάρχει φθορά και στο ουσιαστικό *ὄμμα*, στη θέση του οποίου πρέπει να αποκαταστήσουμε το ρηματικό ουσιαστικό *ἅμμα*, παράγωγο από το ρήμα *ἅπτω*[1]. Το ρηματικό αυτό φαίνεται πως είναι οικείο στη λέξη *χείρ*[2], και μάλιστα συνηθίζεται για τη δήλωση εννοιών που σχετίζονται με τους παλαιστές[3] και έχει ως εννοιολογικό του αντίχτοιχο το ομόρριζο θηλυκό *ἁφή*. Η εικόνα, λοιπόν, με τον Λασθένη αφορά μια μάχη (καλύτερα μια πάλη) 'εκ του συστάδην', μια συμπλοκή στα χέρια, όπως ακριβώς είναι οι παλαιστικοί αγώνες, στους οποίους είναι οικεία όχι μόνο τα ονόματα *ἅμμα, χείρωμα, ἁφή, λαβή*, αλλά και το ρήμα *οὐτάζω (-άω)*, όπως προκύπτει από την εξέταση του σημασιολογικού πεδίου αυτού του ρήματος. Έτσι, αποκαθιστώντας μετά το *ἅμμα* τη γενική *χειρὸς* στη θέση του *χεῖρα δ'* των χφφ, η αρετή του ήρωα δεν αναφέρεται στη γρηγοράδα του ματιού, αλά στην ταχύτητα (σβελτάδα) του χεριού στο να πιάνει (αρπάζει) το δόρυ και να χ τ υ π ά ε ι μ' αυτό[4]. Με την αποκατάσταση των γνήσιων, κατά τη γνώμη μας, λέξεων ο λογικός και λεκτικός ειρμός γίνεται φυσικότατος και όλες οι συζητήσεις για τη συντακτική θέση του *ποδῶκες ὄμμα*, για τη διάθεση και τη σημασία του ρήματος *βραδύνεται* κλπ[5]. περιττεύουν, αφού

---

1. Στον Ευρ. *Ἱππόλ.* 781 και *Βάκ.* 696 *ἅμμα* σημαίνει τη θηλιά ή το σχοινί με το οποίο δένουν.

2. Σημειώνουμε ότι ο Weil είχε προτείνει τη διόρθωση *ποδῶκες εἰς χείρωμα δ'*, στην οποία το ουσιαστικό *χείρωμα* φαίνεται να χρησιμοποιείται με σημασία ανάλογη του *ἅμμα* (βλ. Wecklein ό. παραπ.).

3. Βλ. *Γαλην.* 6.142 κ.ε. (Kühn) *ὅσα δὲ παλαίοντες δρῶσιν...ἅψαντες πρὸς ἀλλήλας τὼ χεῖρε...καὶ περὶ κεφαλὴν ἄκραν τὸ ἅμμα περιθείς*, Πλούτ. *Φάβ.* 23 *ὥσπερ ἀθλητὴς...ἀπολυόμενος αὐτοῦ τὰς πράξεις, ὥσπερ ἅμματα καὶ λαβάς*, *Ἀλκιβ.* 2 *ἐν μὲν γὰρ τῷ παλαίειν πιεζούμενος...ἀναγαγὼν πρὸς τὸ στόμα τὰ ἅμματα τοῦ πιεζοῦντος οἷος ἦν διαφυγεῖν τὰς χεῖρας*.

4. Είναι προφανές ότι το *ἁρπάσαι* προέρχεται από κάποια 'γλώσσα', γραμμένη στο περιθώριο κάποιου χφ, η οποία θα ήταν ερμήνευμα του ουσιαστικού *ἅμμα*.

5. Για όλες αυτές τις συζητήσεις παραπέμπουμε στις κλασικές εκδόσεις που έχουμε μνημονεύσει. Όσον αφορά την απουσία του άρθρου τό από τη μετοχή *γυμνωθέν* (βλ. Ro-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

το κείμενο παίρνει τη μορφή:

ποδῶκες ἅμμα χειρὸς οὐ βραδύνεται
παρ' ἀσπίδος γυμνωθὲν οὐτάσαι δορί.

Δηλ., ενώ στο στίχο 622 το υποκείμενο είναι η *Λασθένους βία*, από το στίχο 623 κ.ε. υποκείμενο είναι το *ποδῶκες ἅμμα χειρός*[1], το οποίο δεν αργεί να χτυπήσει με το δόρυ το μέρος (του αντιπάλου) που θα μείνει ακάλυπτο από την ασπίδα του.

Το επίθετο *ποδῶκες*, που αποδίδεται στο *ἅμμα χειρός*, δεν αποτελεί αντίφαση, γιατί, εκτός του ότι το σύνθετο αυτό (όπως και άλλα σύνθετα)[2] έχει απολέσει το σημασιολογικό του μέρος που ρυθμίζεται από το πρώτο συνθετικό του και έχει περιορισθεί σημασιολογικά σε ό,τι δηλώνει το δεύτερο συνθετικό του (=ταχύς), τέτοιες αμοιβαίες μεταβάσεις χαρακτηριστικών από τα χέρια στα πόδια και αντίστροφα δεν είναι ασυνήθιστες στην ελληνική γλώσσα. Όπως το επίθετο *δεξιός* (κυρ. *δεξιά*), που αρχικά αναφερόταν αποκλειστικά στο 'δεξιό' χέρι, χαρακτηρίζει και το 'δεξιό' πόδι, κατά τον ίδιο τρόπο και μάλιστα με προφανέστατη σημασιολογική κατάχρηση βρίσκουμε το ρήμα *χειρονομῶ* να αναφέρεται στα πόδια· Ηρόδ. 6. 129 *τοῖσι σκέλεσι ἐχειρονόμησε*. Πιστεύουμε δηλ. ότι και απ' αυτήν τη λεπτομέρεια μπορούμε να αντλήσουμε σοβαρές ενδείξεις ότι το *ποδῶκες* αναφέρεται σε μια έννοια που έχει σχέση με το χέρι.

Αν με τις διορθώσεις που προτείνουμε, εξασφαλίζουμε ένα υγιέστερο κείμενο, τότε η ικανοποίησή μας είναι διπλή. Παράλληλα με την κριτική εξομάλυνση των δύο προβληματικών στίχων νομίζουμε ότι έχουμε και ένα κέρδος όσον αφορά τη γενικότερη ερμηνεία της 'σκηνής' με τον Λασθένη. Ανεξάρτητα από την προέλευση του ονόματος του ήρωα[3], φαίνεται ότι ο ποιητής στο όνομα *Λασθένης* νιώθει έναν ήρωα με τη βαρύτητα που έχει ο ομηρικός *Μενέλαος*, στον οποίο αναφέρεται η σκηνή του Π 310 κ.ε. της *Ιλιάδας*, της οποίας ανάμνηση είναι η παρούσα σκηνή των *Ἑπτά*. Τα ονόματα των δύο στρατηγών είναι σημασιολογικά — και μαγικά, δαιμονικά— ισοδύναμα· απλώς τα συστατικά τους μέρη εμφανίζονται με αντίστροφη διάταξη: *λαός* + *σθένος* <—> *μένος* + *λαός*[4].

---

se και Hutchinson), έχουμε να παρατηρήσουμε ότι η μετοχή είναι υποθετική *(εἴ τι γυμνωθείη)*· αυτή η υπολανθάνουσα υποθετική πρόταση είναι το αντικείμενο του *οὐτάσαι*, ώστε να μη δημιουργεί κανένα συντακτικό πρόβλημα.

1. Αυτή η τροπή της σύνταξης είναι απόλυτα νόμιμη στον Αισχύλο· πβ. Fraenkel, ό. παραπ. σελ. 52, και Earp 85 κ.ε.

2. Πβ. *Χοηφ.* 576 *ποδώκει χαλκεύματι*, *Ἱκέτ.* 795 *οἰόφρων πέτρα*, και Paley ad loc.

3. Βλ. το κατατοπιστικό σχόλιο του Hutchinson ad loc.

4. Βλ. τα μεταγενέστερα κύρια ονόματα *Νικόλαος* και *Λαόνικος*, καθώς και τα αρχαία *Κλέανδρος*-*Ἀνδροκλῆς* κλπ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ανακεφαλαιώνοντας επισημαίνουμε ότι ένα χωρίο, του οποίου πολύ σωστά είχε επισημανθεί το ομηρικό του πρότυπο, αποκαλύπτεται ότι είναι καθαρά 'ομηρικό'.

στ. 828 *Ἦ τοὺς μογεροὺς καὶ δυσδαίμονας*
ἀτέκνους κλαύσω πολεμάρχους,
οἳ δῆτ' ὀρθῶς κατ' ἐπωνυμίαν
830 *‹ › καὶ πολυνεικεῖς*
ὤλοντ' ἀσεβεῖ διανοίᾳ;

Έχει απόλυτο δίκιο η Schweizer-Keller, όταν διαμαρτύρεται πως αν δεχθούμε ως αληθινή την παράδοση δεν έχουμε σ' αυτήν την τραγωδία ούτε ένα χωρίο που να επιχειρείται από τον ποιητή ετυμολόγηση του ονόματος του Ετεοκλή, ενώ αυτό γίνεται τέσσερις φορές για το όνομα του Πολυνείκη[1]. Μόλο που η φιλόλογος αυτή κλίνει προς την άποψη του Hermann ότι πρέπει να συμπληρωθεί ανάλογα το κενό του στίχου 830, συμπληρώνει (σελ. 31): 'Eteocles war ja vorher in der zentralen Szene des Stückes ...Protagonist und deshalb war, in seiner Gegenwart, eine Deutung seines Namens kaum möglich'.

Με τη μελέτη που θα ακολουθήσει θα δικαιώσουμε σε ένα μικρό βαθμό τις παρατηρήσεις της ειδικής στην ετυμολόγηση των ονομάτων του Αισχύλου ερευνήτριας, αλλά και θα αναιρέσουμε πολλές απ' αυτές, γιατί, όπως θα δείξουμε, ο ποιητής και σε ένα άλλο σημείο της τραγωδίας με τον γνωστό ευρηματικό και αριστοτεχνικό τρόπο του επιχειρεί την ετυμολόγηση του ονόματος του Ετεοκλή, ενώ εδώ το επίθετο με το οποίο πρέπει να συμπληρωθεί το αδιαμβισβήτητο κενό του στίχου 830 δεν θα δικαιολογήσει την επιφύλαξή της ότι κάνει υπαινιγμό στο 'θετικό' όνομα του Ετεοκλή. Ελπίζουμε ότι πειστικά θα υποδείξουμε ως αναγκαίο ένα επίθετο με 'αρνητική' έννοια και με σημασία δυσοίωνη και δαιμονική για την τύχη του ήρωα.

Οι προβληματισμοί των ειδικών μελετητών σχετικά με την ορθότητα ή μη του παραδεδομένου στίχου *(καὶ πολυνεικεῖς)* επικεντρώνονται στο ερώτημα, αν μπορούμε ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα: *πολυνεικεῖς*, που ταιριάζει στον Πολυνείκη, μπορούμε να το αποδώσουμε και στον Ετεοκλή[2]. Στην αντίθετη περίπτωση πρέπει να αναζητηθεί ένα επίθετο που να κάνει άμεση παραπομπή στο όνομα του Ετεοκλή: *ἐτεός* + *κλέος*[3]. Κοντά σ' αυ-

1. Schweizer-Keller σελ. 30.

2. Αντίθετα, ο Froidefond, σελ. 214, κρίνει ότι το *πολυνεικεῖς* ως επίθετο ταιριάζει και στους δύο αδελφούς και γι' αυτό ο Αμφιάραος το προφέρει δυο φορές (στ. 578).

3. Πρώτοι υπέδειξαν το χάσμα πριν το *καὶ* οι Stanley και Hermann.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

τό, η ύπαρξη του *καὶ* κάνει τους μελετητές να στραφούν στην αναζήτηση και ενός άλλου, οικείου στο όνομα του Ετεοκλή, επιθέτου.

Πράγματι, όλοι σχεδόν οι μελετητές δέχονται την ύπαρξη ενός επιθέτου που παραπέμπει στην ετυμολογική σύσταση του ονόματος *Ἐτεοκλῆς (ἐτεὸς + κλέος)* και ανάλογα συμπληρώνουν ή προτείνουν: *κλεινοί τ' ἐτεὸν* οι Hermann, Murray, *ἐτεὸν κλεινοὶ* οι Prien, Ζωμαρίδης, *ἐτεόκλειτοι* οι Meineke, Wecklein, *κλεινοί τ' ἐτέως* ο Wilamowitz, *ἐτεοκλειεῖς* ο West κ.ά[1].

Όμως έτσι που συμπληρώνουν το κενό οι φιλόλογοι αποδίδουν και στους δύο αδελφούς ένα γνώρισμα που λογικά το δικαιούται μόνο ο ένας. Δηλ., ο Ετεοκλής γίνεται 'πλούσιος σε έριδες' και ο Πολυνείκης 'πραγματικά ένδοξος'. Αυτήν τη δυσκολία, όσοι απ' αυτούς την αισθάνονται, οι κριτικοί είτε την υπολογίζουν πολύ είτε προσπαθούν να την παρακάμψουν. Έτσι ο Paley θεωρεί το στίχο *καὶ πολυνεικεῖς* ως interpolatio. Ο Ζωμαρίδης, για να δικαιολογήσει την αναφορά του *ἐτεὸν κλεινοὶ* και στον Πολυνείκη, ερμηνεύει: 'οἱ ἀδελφοὶ ἀπώλοντο *ἐτεὸν κλεινοί*, διότι ἀμφότεροι ἐφόνευσαν τὸν ἐναντίον'. Ο Hutchinson, αν και αφήνει ασυμπλήρωτο το κενό στο κείμενό του, δέχεται ένα συμπληρωματικό όνομα με δεύτερο συνθετικό αντίστοιχο στο δεύτερο συνθετικό του ονόματος του Ετεοκλῆ *(-κλεος)* και δικαιολογεί ως εξής την αναφορά και των δύο επιθέτων και στους δύο αδελφούς: τώρα και τα δύο αδέλφια δικαιούνται να ονομάζονται 'πλούσια σε έριδες', αφού ηθικά είναι όμοια. Η προκείμενη χρήση του ονόματος προετοιμάζεται στο στίχο 677 κ.ε.[2], ενώ και τα δύο κέρδισαν δόξα στη μάχη, 923-925[3].

Η μεγαλύτερη όμως δυσκολία είναι αυτή που προκύπτει από τα ίδια τα συμπληρώματα του χάσματος, όπως τα αναφέραμε πιο πάνω. Γιατί όλα περιλαμβάνουν 'θετική' έννοια και δικαιολογημένα βρίσκονται σε αντίφαση με τη φράση *ἀσεβεῖ διανοίᾳ*[4] του επομένου στίχου. Φαίνεται αναγκαίο δηλ. ότι το επίθετο που θα εξέπεσε θα περιείχε μια έννοια 'αρνητική' και δυσοίωνη, όπως απαιτεί το νοηματικό περιβάλλον.

Συνοψίζοντας επισημαίνουμε:

—Υπάρχει χάσμα το οποίο απαιτεί ένα συμπλήρωμα με τη μετρική αξία ενός αναπαιστικού μέτρου, γιατί (α) το *πολυνεικεῖς* είναι *ὀρθῶς κατ' ἐπω-*

---

1. Για άλλες προτάσεις βλ. κυρίως Wecklein, ο. παραπ.
2. (Χο.) *μή, φίλτατ' ἀνδρῶν, Οἰδίπου τέκος, γένῃ*
   ὀργὴν ὁμοῖος τῷ κάκιστ' αὐδωμένῳ.
3. (Χο.) *πάρεστι δ' εἰπεῖν ἐπ' ἀθλίοισιν / ὡς ἐρξάτην πολλὰ μὲν πολίτας / ξένων τε πάντας στίχας...*
4. Πολύ σωστά παρατηρεί αυτό η Lupaş, ενώ ο Hutchinson θεωρεί ότι δεν παρέχει δυσκολίες, επειδή το βάρος πέφτει στο *πολυνεικεῖς*.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ωνυμίαν μόνο για τον Πολυνείκη και όχι για τον Ετεοκλή, (β) ο συμπλεκτικός σύνδεσμος *καὶ*[1] δείχνει ότι προηγείται και κάποιο άλλο επίθετο. — Όπως συμπληρώνεται το χάσμα δημιουργεί τρεις σοβαρές δυσκολίες: (α) η έννοια είναι θετική, (β) το ιδιαίτερο γνώρισμα του κάθε αδελφού χαρακτηρίζει 'ἐσφαλμένως' *κατ' ἐπωνυμίαν* και τους δύο, (γ) δημιουργείται σοβαρή αντίφαση με το *ἀσεβεῖ διανοίᾳ*.

Έγινε, πιστεύουμε, κατανοητό ότι για την υπέρβαση αυτών των δυσκολιών πρέπει να αναζητήσουμε ένα άλλο επίθετο, που να παραπέμπει ετυμολογικά ή παρετυμολογικά στο όνομα του Ετεοκλή. Είναι γνωστό από τις παρατηρήσεις των φιλολόγων και από τις σχετικές μελέτες που έχουμε μνημονεύσει πιο πάνω ότι τα ετυμολογικά 'παιχνίδια' των τραγικών είναι στην πλειονότητά τους παρετυμολογίες[2], με τις οποίες τα ονόματα 'ερμηνεύονται' και αξιοποιούνται από τους ποιητές με γνώμονα τους δραματικούς και τραγικούς τους στόχους[3]. Έτσι σκεφτόμαστε ότι ο Αισχύλος στο δεύτερο συνθετικό μέρος του ονόματος *('Ετεο-)κλέης* δέχεται την έννοια και τη λειτουργικότητα του ρήματος *κλαίω (κλάω)* και το όνομα που πρέπει να συμπληρωθεί είναι το *ἐτεόκλαυτοι*[4], μια λέξη που εντάσσεται οργανικά μέσα στο θρηνωδικό κλίμα που επικρατεί σ' αυτό το στάσιμο[5]. Αυτή η έννοια προεξαγγέλλεται και δικαιώνεται άμεσα από τον παραπάνω στίχο (828) *ἀτέκνους κλαύσω πολεμάρχους*. Τώρα πια, με τα δεδομένα αυτά, τα δυο αδέλφια *ὤλοντο ὀρθῶς κατ' ἐπωνυμίαν* και οι πληθυντικοί που τα χαρακτηρίζουν δεν είναι πραγματικοί πληθυντικοί, αλλά ο καθένας τους αναφέρεται ξεχωριστά και αποκλειστικά μόνο στον ένα αδελφό: *ἐτεόκλαυτος* ο Ετεοκλής, *πολυνεικής* ο Πολυνείκης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, νομίζουμε, έχει η διαπίστωσή μας ότι ο ποιητής ετυμολογεί το όνομα *'Ετεοκλέης* όχι μόνον εδώ, αλλά και αλλού, όπου, μάλιστα, αναγνωρίζει σ' αυτό την ίδια τραγική και δαιμονική λειτουργία, σε τρόπο που εκείνη η ετυμολόγηση να υποστηρίζει αυτήν που υποθέτουμε για το στίχο 830. Αυτή η άλλη ετυμολογική ανάλυση γίνεται στην αρχή της τραγωδίας, στ. 5 κ.ε.,

---

1. Ο Blaydes το διορθώνει σε *δή*. Βλ. Dawe, Repert. σελ. 39.

2. Πβ. τις ετυμολογίες του: *Κρόνος-κρανθήσεται, Προμ.* 910, *Φοῖβος-φόβος, Πέρ.* 205, *Ζηνὸς-φυσιζόου, Ἱκ.* 584 κ.ε., *ἔποψ-ἐπόπτης*, Απ. 609 Μ.

3. Ως μια αναλογία στο ίδιο μοτίβο της ετυμολόγησης μπορούμε να υποδείξουμε την αναφορά του ονόματος *Παιονίδης* στη *Λυσ.* 852 του Αριστοφάνη. Αν και γράφει σε εποχή που το *αι* είχε φωνητικά συμπέσει με το *ε*, ο Σχολιαστής του Αριστοφάνη *(παίζει πρὸς τὸ πέος ὡς ἀπὸ δήμου τινός)* πρέπει να έχει δίκιο, όπως μπορεί να κρίνει εύκολα κανείς από τα συμφραζόμενα, ενώ έχει άδικο ο Bentley που διορθώνει σε *Πεονίδης*.

4. Ίσως *ἐτεὸν κλαυτοὶ ἢ κλαυτοί τ' ἐτεόν*.

5. Πβ. στ. 845 *πολύστονοι*, 846 *αἰακτὰ πήματ(α)*, 852 *γόων*, 863 *θρῆνον*, 873 *κλαίω, στένομαι*, 900 *στόνος*, 901 *στένουσι* κ.ά.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εἰ δ' αὖθ', ὃ μὴ γένοιτο, συμφορὰ τύχοι,
Ἐτεοκλέης ἂν εἷς πολὺς κατὰ πτόλιν
ὑμνοῖθ' ὑπ' ἀστῶν φροιμίοις πολυρρόθοις
οἰμώγμασίν θ'...

Αν ερευνήσουμε με προσοχή το σημασιολογικό και τραγικό πεδίο του ονόματος του ήρωα, εκτιμώντας και σεβόμενοι την κυρίαρχη συνήθεια και μεθοδολογία του ποιητή, θα ανακαλύψουμε ότι το *(Ἐτεο)κλέης* ο Αισχύλος το ερμηνεύει και το αναλύει τόσο με το 'αρνητικό' ουσιαστικό *οἰμώγμασιν*, όσο και με τους άλλους όρους του χωρίου: *ὑμνοῖτ'*, *φροιμίοις* †*πολυρρόθοις*, που κι αυτοί εδώ έχουν 'αρνητική' και κακή σημασία. Κατά τον ποιητή η σκέψη του ήρωα σε τούτη τη στιγμή είναι: αν *συμφορὰ τύχοι*, τότε ο *Ἐτεοκλέης* θα θρηνείται με θρηνητικά *προοίμια* και *οἰμωγὲς* που με τις άναρθρες κραυγές θα δημιουργούν ένα πραγματικό 'κομφούζιο' στην πόλη'. Αυτό είναι το πραγματικό νόημα του χωρίου και όχι αυτό που δέχονταν οι φιλόλογοι ως τώρα: ότι δηλαδή ο λαός θα λοιδορεί και θα υβρίζει το βασιλιά[1]. Αυτή αρκιβώς η κατάσταση, όπως τη φαντάζεται και τη φοβάται ο ήρωας, γίνεται πραγματικότητα και επιβεβαιώνεται με το Γ' στάσιμο της τραγωδίας, όπου και ο στίχος που μας απασχολεί. Το στάσιμο αυτό δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα θρηνητικό χορικό άσμα, όπου τα δύο μέρη (ημιχόρια) ανταλλάσσουν θρηνωδίες *(οἰμώγματα)*. Ενδιαφέρον ακόμη έχει το ότι αυτή η επαλήθευση του φόβου που διαπερνά τον ήρωα γίνεται, όπως συμβαίνει ως νόμος στην τραγωδία[2], σε όλες του τις λεπτομέρειες. Το *φροιμίοις* φαίνεται πως αντιστοιχεί στην εισαγωγή του θρηνητικού άσματος, όπου ανήκει και ο στίχος 830, ενώ οι θρήνοι, δηλ. οι πράγματι συγκεχυμένες θρηνητικές κραυγές και τα βουητά που ανταλλάσσουν τα δύο μέρη του χορού επαληθεύουν και τη γραφή *παλιρρόθοις*[3] του D, την οποία πρέπει οπωσδήποτε να αποδεχτούμε ως σωστή. Μετά απ' αυτά νομίζουμε ότι φωτίζεται καλύτερα η σκηνή του προλόγου της τραγωδίας: Η λέξη *συμφορά* (στ. 5) φαίνεται αμφίσημη, με μια σημασία επιφανειακή και φανερή, δηλ. 'η άλωση της πόλης - ο εξανδραποδισμός των πολιτών' και μια δεύτερη, συγκεκαλυμμένη και υπολανθάνουσα, δηλ. 'συμφορά για μένα - θάνατος'. Αυτή η δεύτερη σημασία, όπως συμβαίνει σε παρόμοιες τραγικές αμφιλογίες, είναι και η σωστή, ώστε υποχρεωτικά οι

1. Παραλείποντας τους άλλους, σημειώνουμε το σχόλιο του Ζωμαρίδη, που αποκαλύπτει και την αναμενόμενη αντίφαση: 'αἱ ὕβρεις καὶ αἱ λοιδορίαι εἶναι τὸ προοίμιον καὶ ἡ προῳδὸς τῶν οἰμωγμάτων'.

2. Για το θέμα αυτό είναι ενδιαφέροντα όσα επισημαίνουν οι ειδικοί μελετητές (Ζωμαρίδης, Groeneboom, Broadhead) για τους στίχους 529 κ.ε. των *Περσῶν*.

3. Τη γραφή *παλιρρόθοις* ενέκριναν οι Valkenaer και Blaydes (βλ. Ζωμαρίδη κριτ. ad loc., Dawe, Repert. 24) και την εισήγαγε στο κείμενό του ο Ζωμαρίδης, όμως με

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

όροι *ὑμνοῖθ'*[1], *φροιμίοις, παλιρρόθοις οἰμώγμασιν* (στ. 7 κ.ε.)[2] να αναφέρονται στο θρήνο για το θάνατο του βασιλιά και όχι στις λοιδορίες και βρισιές εναντίον του για την ανικανότητά του να σώσει την πόλη και την ελευθερία των πολιτών.

Για να εκτιμήσουμε καλύτερα την ορθότητα των όσων υποστηρίζουμε πως υπαινίσσεται ο Ετεοκλής, υπενθυμίζουμε κάτι ανάλογο που φαντάζονται και φοβούνται οι γέροντες του χορού στους *Πέρσες* (στ. 116 κ.ε.), όταν θα φτάσει στην Περσία η αγγελία της συμφοράς:

στρ. δ') *ταῦτά μοι μελαγχίτων φρὴν ἀμύσσεται φόβῳ,*
. . . . . τοῦδε μὴ πόλις πύθη-
ται κένανδρον μέγ' ἄστυ Σουσίδος·

αντιστρ. δ') *καὶ τὸ Κισσίων πόλισμ' ἀντίδουπον ᾄσεται...,*

Οι δύο πόλεις, τα Σούσα και η Κισσία, είναι τα δύο μέρη του χορού που θα ανταλλάσσουν τους θρήνους[3]. Εδώ το *ἀντίδουπον ᾄσεται* αντιστοιχεί στο *παλιρρόθοις* των *Ἑπτά*.

Υποδεικνύουμε ακόμη ότι το σημασιολογικό πεδίο της λέξης *ῥόθος* καλύπτει και αυτού του είδους τις 'αντηχητικές' εικόνες, όπως διαπιστώνουμε από το στ. 406 τῶν *Περσῶν*,

καὶ μὴν παρ' ἡμῶν Περσίδος γλώσσης ῥόθος
ὑπηντίαζε...

Εδώ το *ῥόθος* δε σημαίνει μόνο την παράξενη και ακατάληπτη βαρβαρική γλώσσα, αλλά, καθώς στην πραγματικότητα είναι η απάντηση[4] του ενός από τα δύο μέρη των εμπολέμων στο άλλο, που στο θέατρο του πολέμου αντιπροσωπεύουν τα δύο ημιχόρια του τραγικού θεάτρου, μας οδηγεί κατευθείαν στο *παλιρρόθοις* των *Ἑπτά*.

Η μεταφορά των συνθηκών του αυτόνομου χορικού άσματος στην περιοχή των θρήνων, δηλ. της θρηνωδίας[5], φαίνεται ποιητικά αυτονόητη και

την εσφαλμένη σημασία του 'κακορρόθοις, λοιδόροις'. Για τη σημασία του *παλίρροθος* πβ. τα *παλίντροπος (παλίντονος)* Ηράκλειτ. 51, και *παλινάγγελος*, Ησύχ., Φώτ. κ.α.

1. Είναι συνήθης η θρηνητική σημασία των λέξεων *ὕμνος, ὑμνῶ* κλπ. στην τραγωδία και ειδικά στον Αισχύλο. Βλ. και το οικείο λήμμα στο λεξικό του Φωτίου (Naber): *ὑμνεῖν· ὀδύρεσθαι, μέμφεσθαι, λοιδορεῖν, κατ' εὐφημισμόν.*

2. Το *παλιρρόθοις* αναφέρεται στο *οἰμώγμασιν* και όχι στο *φροιμίοις*.

3. Βλ. τα σχόλια των Ζωμαρίδη, Greoneboom, Broadhead ad loc.

4. Έχει ενδιαφέρον γι' αυτό που υποστηρίζουμε και η ειδική σημασία του αντίστοιχου ρήματος στην *Ἀντιγόνη* (στ. 259) του Σοφοκλή: *λόγοι δ' ἐν ἀλλήλοισιν ἐρρόθουν κακοί, φύλαξ ἐλέγχων φύλακα.*

5. Κυρίως στην περιοχή της λαϊκής θρηνωδίας. Πβ. για κάτι παρόμοιο το σχόλιο του Paley σ' αυτόν το στίχο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

συνήθης. Αυτήν τη συνήθεια που υποστηρίζουμε ότι ακολουθεί ο Αισχύλος, έρχεται να επιβεβαιώσει μια ανάλογη χρήση που βρίσκουμε στην *Ἑλένη* του Ευριπίδη,

στ. 164 κ.ε. *ὤ, μεγάλων ἀχέων καταβαλλομένα μέγαν οἶκτον*
ποῖον ἁμιλλαθῶ γόον; ἢ τίνα μοῦσαν ἐπέλθω
δάκρυσιν ἢ θρήνοις ἢ πένθεσιν; αἰαῖ.

Και στην *Ἑλένη* οι τεχνικοί όροι της χορικής υμνολογίας ή ραψωδικής ποίησης *καταβαλλομένα, ἁμιλλαθῶ* μεταφέρονται στη θρηνωδία *(οἶκτον)*[1]. Η ηρωίδα τονίζει ότι τώρα που κάνει την αρχή των θρήνων της δεν υπάρχει κανείς που να τα βγάλει πέρα μαζί της στο θρήνο. Σημειώνουμε μάλιστα ότι ο όρος *καταβαλλομένα* παραπέμπει στο *φροιμίοις* του Αισχύλου, το *ἁμιλλαθῶ* στο *παλιρρόθοις* και όλα μαζί στα χορικά-θρηνητικά άσματα, όπου το σύστημα των *ἀμοιβαίων* είναι χαρακτηριστικό. Ώστε έχουμε το δικαίωμα να κρίνουμε, ότι αυτή η *προῳδὸς* της *Ἑλένης* έχει ως πρότυπο τους στίχους 5 κ.ε. των *Ἑπτὰ* του Αισχύλου.

Ύστερα από την έκθεση και τη συζήτηση που προηγήθηκε θεωρούμε νόμιμη και πειστική τη συμπλήρωση του χάσματος στην εισαγωγική στροφή του Γ' στάσιμου των *Ἑπτὰ* 830 με το επίθετο *ἐτεόκλαυτοι*.

1. Βλ. Kannicht 2, 61 και 2,65 κ.ε.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Benardete S., Two Notes on Aeschylus' Septem, WS 80, 1967, 22-30.

Broadhead D.H., The Persae of Aeschylus, Cambridge 1960.

Cameron D. H., Studies on the Seven against Thebes of Aeschylus, Hague -Paris 1971.

Cataudella Q., Emendamenti ai 'Sette contro Tebe', RFIC 34, 1956, 45-51.

Dawe D.R., The Collation and Investigation of Manuscripts of Aeschylus, Cambridge 1964 (Collation).

—— , Repertory of Conjectures on Aeschylus, Leiden 1965 (Repert.).

Denniston J.D., The Greek Particles, Oxford [2]1954.

Earp R.F., The Style of Aeschylus, New York 1970 ([1]1948).

Erbse H., Interpretationsprobleme in den Septen des Aischylos, Hermes 92, 1964, 1-22.

Fraenkel Ed., Die sieben Redepaare im Thebanerdrama des Aeschylus (ABAW 1957,3), München 1957.

Fritz K. v., Die Gestalt des Eteocles in Aeschylus' Sieben gegen Theben (Antike und Moderne Tragödie, Neue Abhandlungen, σελ. 193-226), Berlin 1962.

Froidefond C., La double fraternité d' Étéocle (les Sept contre Thèbes, v. 576-579), REG 90, 1977, 211-222.

Greene G.C., Scholia Platonica, Haverfordiae 1938.

Groeneboom P., Aeschylus' Zeven tegen Thebe, Amsterdam 1966 ([1]1938).

—— , Aeschylos, Perser, 2. Teil: Kommentar (μετάφρ. στη γερμανική), Göttingen 1960.

Headlam W.—Thomson G., The 'Oresteia' of Aeschylus, Amsterdam 1966.

Hermann G., Aeschyli Tragoediae, II, Adnotationes, Berolini 1859.

Herwerden H., Studia critica in poetas scenicos Graecorum, Amsterdam 1872.

Hogan C. J., A Commentary of the Complete Greek Tragedies, Chicago a. London 1984.

Hutchinson O. G., Aeschylus: Septem contra Thebas, Oxford 1985.

Italie G., Aeschylus' Zeven tegen Thebe, Leiden 1950.

Italie G.—Radt L.S., Index Aeschyleus, Leiden 1964.

Kamerbeek G.J., The Plays of Sophocles. Commentaries III, The Antigone, Leiden 1978.

Kannicht R., Euripides, Helena, II, Heidelberg 1969.

Kirkwood G. M., Eteocles Oiakostrophos, Phoenix 23, 1969, 9-15.

Kranz, W., Stasimon. Untersuchungen zu Form und Gehalt der griechischen Tragödie, Berlin 1933.

Kühner R.—Gerth B., Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache, Hannover u. Leipzig 1898-1904.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟ

Lesky A., Aischylos, Septem 576 ff., Gesammelte Schriften, Bern u. München 1966, 23-238.
—— , Eteocles in den Sieben gegen Theben, WS 74, 1961, 5-17.
Lupaş L.—Petre Z., Commentaire aux Sept contre Thèbes d' Eschyle, Bucureşti—Paris 1981.
Mazon P., Eschyle, t. 1., Paris (Société d' édition «Les Belles Lettres»), 1920.
Murray G., Aeschyli septem quae supersunt tragoediae, Oxford 1937 ([2]1955).
Nes D. van, Die maritime Bildersprache des Aischylos, Diss. Uttrecht 1963.
Neustadt E., Wort und Geschehen in Aischylos' Agamemnon, Hermes 64, 1929, 243-265.
Page D., Aeschyli septem quae supersunt tragoediae, Oxford 1972.
Paley, A. F., The Tragedies of Aeschylus, London 1870.
Podlecki J.A., The Character of Eteocles in Aeschylus' Septem, TAPA 95, 1964, 283-299.
Regenbogen O., Bemerkungen zu den Sieben Aischylos, Hermes 1933, 51-69.
Richardson D. J. R., Further Remarks on an epic Idion in Aeschylus, Eranos 55, 1957, 1-6.
Rose J.H., A Commentary on the Surviving Plays of Aeschylus, Amsterdam 1957.
Σακαλής Θ.Δ. Αισχύλος Ετυμολόγος. Nomina omina στους *Πέρσες* του Αισχύλου, Δωδώνη 13, 1984, 57-85.
Scheer E., Studien zu den Dramen des Aischylos, Leipzig-Berlin 1914.
Schweizer-Keller R., Vom Umgang des Aischylos mit der Sprache, Diss. Zürich 1972.
Schwyzer E.—Debrunner A., Griechische Grammatik II. München 1959 ([1]1950).
Sideras A., Aeschylus Homericus. Untersuchungen zu den Homerismen der aischyleischen Sprache, Göttingen 1971.
Sidgwick A., Aeschyli Tragoediae cum fabularum deperditarum fragmentis, Oxford 1915 ([1]1889).
Smith L. O., Scholia in Aeschylum, Pars II, fasc. 2, Teubner 1982.
Thalmann G. W., Dramatik Art in Aeschylus' Seven against Thebes, New York - London 1978.
Tucker G. T., The Seven against Thebes of Aeschylus, Cambridge 1908.
Verrall W. A., The 'Seven against Thebes' of Aeschylus, London 1887.
Wecklein N., Aeschyli Fabulae, Voluminis II. Auctarium: Appendix propagata, Berolini 1893.
Wecklein N.—Ζωμαρίδης Ε., Αἰσχύλου "Επτὰ ἐπὶ Θήβας', 'Αθῆναι 1891 (Ζωμαρίδης).
West L.M., Aeschyli Tragoediae, Stuttgart (Teubner) 1990.
Wilamowitz—Moellendorff U. v., Aeschyli Tragoediae, Berlin 1914.
—— , Aischylos. Interpetationen, Dublin - Zürich 1966 ([1]1914) (Interpretationen).
Winnington—Ingramm P. R., Septem contra Thebas, VCS 25, 1977, 1-45.
Wolff E., Die Entscheidung des Eteocles in den Sieben gegen Theben, HSCPh 63, 1958, 89-95.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ